

МОЖНОВЛАДЦІ ТА ГРОМАДЯНСЬКЕ СУСПІЛЬСТВО: ВИКЛИКИ ДЛЯ УКРАЇНИ²

Анатолій Лой

Постсовковий синдром української еліти

У заявленій для дискусії темі фігурує відношення двох явищ — з одного боку, нинішнє українське суспільство у властивому йому постмайданному стані, а з іншого — та відносно виокремлена із нього частина, яку називають «політичний клас» або «політична еліта». Сьогодні надто очевидно постала невідповідність між суспільством, його «перезрілим» бажанням реформуватися, його потребою інституційно й функціонально перебудуватися відповідно до вимог часу та нездатністю (а може, й небажанням) політичного класу, який, здавалося б, репрезентує за визначенням інтереси суспільного загалу, фундаментально щось змінювати. У таких випадках говорять про відсутність політичної волі у нашої політичної еліти, яка виглядає паралізованою перед найбільш вагомими діями, що їх упевнено й послідовно повинен здійснити саме політичний клас, який має для цього владні повноваження.

Складається враження, немовби еліта забуває ту обставину (або не усвідомлює її), що в момент виборів на її користь громадяни країни відчували й репрезентували на деякий час свої права задля нагальних потреб суспільства. Це як ті позичені за

© О. БЛИЙ,
А. ЛОЙ,
Є. БИСТРИЦЬКИЙ,
В. ВЕРСТЮК,
Т. ГАРДАШУК,
Є. ГОЛОВАХА,
А. ЄРМОЛЕНКО,
В. КЕБУЛАДЗЕ,
В. КОЗЛОВСЬКИЙ,
О. ПАНИЧ,
Л. ФІНБЕРГ,
2016

---

² Ініційований «ФД» круглий стіл за участю філософів, соціологів та інших гуманітаріїв відбувся 29 січня 2016 року.

договором гроші, які можуть бути витрачені лише згідно з умовами договору. Панівний політичний клас не відчуває первинної мотивації договірної ситуації, яка присутня у громадян сталих демократичних суспільств, інкорпорована в їхньому моральнісному умонастрої (*Gesinnung*). Наша еліта, яка взяла на озброєння зовнішній антураж чужого інституційного досвіду, позбавлена розуміння первинного сенсу демократичних процедур. Вона сприймає це як суто інструментальну, ба навіть ритуальну дію, що передбачена наявністю відповідної інституції. Замість того, щоб дивитись на свої владні права як повноваження від громадян, наш правлячий клас ставиться до них як до належних їм за статусом: вони цього бажаного становища домоглися, тож вважають за потрібне розпоряджатись його перевагами сповна, ні на що більше не зважаючи, крім своїх інтересів (приватних або корпоративних).

Правлячий у пострадянській Україні клас явно або неявно керується ідеологічною формулою свого попередника, сформульованою ще Ленініним для радянської номенклатури: право — це воля панівного класу, піднесена до значення закону. Варто звернути увагу на ментальну спорідненість радянської номенклатури й нинішнього політичного класу. Спадкоємність тут наяву.

Не забуваймо, що представники першої генерації політичного керівництва незалежної України в абсолютній більшості були вихідцями саме з номенклатури, яку можна вважати саморепродукованою кастою управлінців у системі тоталітарного суспільства. Деякі теоретики, які самі були її вихідцями, зокрема, Джилас або Восленський, характеризували номенклатуру як такий, що домінує у соціалістичному суспільстві, «новий клас». Радше це був панівний «загальний стан» (термін Гегеля), який ідентифікує себе із цілковитим служінням державним інтересам, то ж свої станові преференції він сприймав як щось самоочевидне й беззаперечне. Якщо враховувати, що тоталітарні устрої (радянського, фашистського й іншого подібного штибу) схильні до відтворення феодальних структур, то номенклатура, дбаючи про усталеність суспільного устрою, ще більш запопадливо охороняла свої привілеї. Колись молодий Маркс у полеміці проти Гегеля, що відстоював соціально-становий устрій напівфеодальної Німеччини, а відповідно й панівне становище «загального стану» з властивими йому привілеями, тонко зауважив: там, де існують привілеї, право втрачає сенс. Не варто поєднувати непоєднане.

Сказане пояснює ворожість усіх ланок радянської номенклатури до правових засад демократичного суспільства, його відкритості. Номенклатура у закритий спосіб рекрутувала свої кадри, вона їх «кооптувала»: діяла схема біполярних опозицій «наші» й «не-наші», «свої» й «чужі», де враховували не тільки ідеологічні критерії, але й приховані, як-от земляцтво, кумівство, всілякі інтерактивні групові інтереси, де «ми — їм, вони — нам». У межах привілеїв подібні інтереси мали позаправовий, а то й протиправовий характер, коли «провертали» фінансові й господарські оборудки за участю

«своїх». Але разом з тим це не суперечило загальним корпоративним інтересам радянської еліти, що була зацікавлена в режимі закритості. Всі складові еліти (партійна, господарська, комсомольська, профспілкова й т. ін. номенклатура) орієнтувались на закритість та самодостатність консолідованого політичного класу. Всі елітні кола в армії, освіті, медицині тощо виглядали інтегрованими в єдине самодостатнє ціле. А тому всі можливі ініціативи й рішення належало здійснювати у просторі чинного політичного класу. Хоча нинішню еліту нібито ніхто спеціально не добирає, як це раніше робили оргвідділи комуністичної партії, а політичний клас, здавалося б, формується відкрито, але інтенція до закритості у підборі кадрів на «хлібні» посади, до прийняття принципів рішень у вузькому корпоративному колі твердо зберігається. Політичний клас особливо ревнивий і непоступливий у цій кадровій зоні правового регулювання.

Колишня номенклатура, розпоряджаючись домінантними політичними позиціями в державі, мала доступ до її економічних ресурсів. Незважаючи на виниклі олігархічні бізнес-імперії, де зосереджені величезні приватні капітали, вітчизняний бізнес вперто тягнеться до економічних ресурсів держави — до державного бюджету, державних корпорацій, державних закупівель, до оренди державного майна, до приватизації ще неприватизованого, до фінансових та фіскальних преференцій тощо. Еліта перетворила державу на легко доступну базову умову власного паразитичного існування. І це розбещує її. У країні потужного приватного капіталу де-факто немає головного елемента капіталістичного господарювання — власне ринку з властивим йому конкурентним середовищем: доступ до корумпованої влади дає можливість придушувати конкурентів ще в зародку.

Легка здобич первинного нагромадження капіталу у вигляді державної власності і, головне, у ролі монопольного регулятора на вітчизняному квазіринку не «відпускає» від себе великий бізнес, який не бажає і не здатний організувати виробництво технологічно насиченого, наукоємного продукту, що був би конкурентоспроможним на внутрішньому та зовнішньому ринках. Наш бізнес не знає, як боротись за 5–10% нормального ринкового прибутку. Нічого, крім елементарної металургійної, хімічної та аграрної продукції, країна запропонувати не в змозі. Наш домінантний бізнес пасує перед світовим ринком, не бореться на ньому повноцінним чином, а нав'язана ним політика використання легкодоступних ресурсів обернулася для країни технологічною демодернізацією і навіть деіндустріалізацією. Немає нічого дивного, що значна частина політичного класу воліє зберігати подібний статус-кво й чинить спротив реформуванню. У цьому пункті її ментальний стан нагадує поведінку деяких латиноамериканських еліт, які вже традиційно звикли до легкодоступних сировинних доходів, а зневажання бідністю й безпросвітністю власного народу стало звичним явищем. Ці еліти презирливо називають «компрадорськими». Але компрадорська складова має місце у свідомості й нашої еліти. І якщо у неї немає націо-

нального честолюбства й бажання активно заявляти себе і країну завдяки амбітним проектам, то це вже діагноз для тих, хто вважає себе елітою. «Халлявшина» й «дармовщина» залишили глибоку борозну в генетичній пам'яті вітчизняної еліти.

За формальними ознаками наш політичний клас мало чим відрізняється від загальноприйнятних уявлень. Політичний клас загалом охоплює ту лідерську верству (касту, цех) професійних політиків, відносно корпоративізовану і самодостатню, яка одержима інтересом до влади й позиціонує себе публічно. В демократичному суспільстві протистояння різних політичних сил (угруповань) утілюється у відповідних ідеологічних принципах, програмах, передвиборчих платформах. Соціологія еліти підкреслює, що еліта в особі політичного класу не тільки перетворює політику на спосіб добування необхідних для проживання статків, але при цьому має тенденцію до самодистанціювання від загалу, обмежуючи себе у спілкуванні і, як наслідок, обмежуючи можливості своєї мобільності, втрачаючи розуміння тих, кого має репрезентувати. З цієї точки зору поведінка наших політичних «небожителів» нібито вкладається у подібні уявлення.

Вельми цікаво, що європейці, особливо німці, намагаються навіть на цьому тлі більше мотивувати соціальне відчуття ідентичності свого політичного класу, його суспільних зобов'язань, запроваджуючи систему фінансування політичних партій, репрезентованих у парламенті, не кажучи вже про оплачувані державою їхні виборчі кампанії. Навіть медіа заохочують їх до цього, називаючи авторитетні й усталені політичні сили «народними партіями» (Volksparteien). Подібна постановка питання виглядає для суспільства раціональною, бо позбавляє політиків надмірної залежності від бізнесу. Варто вітати спроби щось подібне також запровадити у нас. Адже наявність буквально кількох самодостатніх політичних партій-«важковаговиків», які тягнуть інституційну колісницю влади, задає чітку систему координат для орієнтації суспільного загалу. Хотілося б, щоб у нас також були авторитетні партії, у яких відстоювання своїх принципів означало б відстоювання інтересів громадян, які ці принципи підтримують. У такому разі навчаються відповідально оцінювати ситуацію самі виборці, зрештою це мотивує формування суспільством необхідної для нього політичної культури. Така ситуація зрештою мінімізує можливу «кашу» у головах виборців, а якесь «протівсіхство» виглядає просто маячнею. Сповідування високих політичних стандартів з боку політичного класу набуває ознак вимог щодо власної самоідентичності.

Якщо керуватись зазначеним міркуванням, то наш політичний клас як такий досі, на жаль, так і не відбувся, хоча за ознакою відсторонення від суспільства, дистанціювання від його потреб та інтересів наша еліта перебуває на захмарній висоті.

Що заважає політичному класу бути самим собою? Від самого початку незалежності політичний клас та його ядро були успадковані від попередньої

політичної системи. Система, власне кажучи, й не змінювалась радикальним чином. Хоча «керівна та спрямовувальна сила» вимушено пішла в минуле, але її номенклатурні кадри впродовж певного часу зберігали за собою реальні важелі влади. Але під тиском обставин їх змушували поповнювати склад модифікованого політичного класу за рахунок осіб, які встигли обзавестися стартовим капіталом. Змикання з воротилами «тіньового бізнесу», «тіньової економіки» стало звичним явищем. Вчорашній тіньовий бізнес активно окупував арену політичного класу, перетворивши його на бізнесово-політичну еліту, позбавивши політиків можливості виконувати власне політичні обов'язки: або в політику заходять з уже наявним бізнесом, щоб примножити його, або ж обзаводяться бізнесом при виконанні політичних повноважень. Пряме увіходження бізнесу в політику, тим більше тіньового, кримінального чи напівкримінального походження, перетворило політиків із дієвців політичного класу на фігурантів бізнесово-політичних кланів навколо певних олігархів (або їх ситуативних союзів).

Атмосфера умонастроїв стала іншою, хоча політики, як і раніше, перебувають у закапсульованій «паралельній реальності». Якщо можновладець попередніх часів дорожив приналежністю до номенклатурного стану (касти) і це вселяло самовпевненість у його соціальне самовідчуття, то його нинішній колега постійно перебуває у тривожному передчутті — не засидітися б на кораблі, що потопає, й своєчасно заскочити на інший, менш ризикований. Його мало цікавлять принципи, що притаманно було і його попередникам, бо тут переходить усі межі не тільки безпринципність, але й цинізм, що органічно поєднується із «договірниками», якими насичені стосунки у нинішньому бізнесово-політичному середовищі.

Свого часу громадянські суспільства Європи формувались за рахунок численних домовленостей між громадянами: угоди між особами чи договори про асоціації, де фігурують цілі групи, які не приховували інтересів, що їх поєднували. Репресивний характер радянського соціалізму редукував договірні засади, які елементарно необхідні для спонтанної самоорганізації суспільного життя. Без договірної складової політичне життя теж близьке до нуля. Той факт, що підприємництво спонукає до поживавлення договірної складової у політиці, означає сам по собі позитивну тенденцію.

Але для панівної частини вітчизняного бізнесу, який за умов пізнього соціалізму й початкової стадії пострадянських часів зник до «теплої ванни» закритих від сторонніх очей «договірників» (бо ті мають у більшості неправний характер), саме здатність домовлятися у закритому режимі між-особистісних стосунків і дотримуватись їх перетворила «договірники» на своєрідний кріпильний матеріал правлячого класу. Це прямиий наслідок впливу великого бізнесу, що домінує всередині політиків, його звичок, його етосу, його правил гри. Великий олігархічний бізнес, що тримає політичний клас в «гарячих обіймах», паралізує волю й розум цього класу, який проявляє явну неспроможність відповідати вимогам часу. Правляча еліта у

нашому випадку «зависає» у властивій їй роздвоєності, яку в поняттях політичної філософії Арендт можна схарактеризувати так: можновладці володіють легальними важелями влади (*Gewalt*), але не в змозі бути повновартісною легітимною потугою (*Macht*), на яку суспільство може покладатись і якій може довіряти. Жахлива потвора пострадянського кланово-олігархічного капіталізму й паралізована від народження політична еліта — нежиттєздатні брати-близнюки, які загрожують перспективам суспільного й національного життя.

Вітчизняна політична еліта нині перебуває у ризикованому стані мінімального контакту із громадянським суспільством, що переживає дивні трансформації. Воно спонтанно породжує спонтанні громадські рухи, небачені форми самоорганізації, завдяки яким суспільство часто перебирає на себе функції напівпаралізованих державних інституцій, якими керують корумповані політики та їхні чиновники. Суспільство відчуло свою потугу й бажає, щоб політичний клас був суттєво іншим, який би був адекватним йому і діяв для суспільного загалу за єдиними для всіх правилами, не намагаючись практикувати для себе інші «внутрішні» (езотеричні) правила, дійсні для себе на тлі видимих («екзотеричних»), доступних для всіх. Наявна досі подвійна гра, коли є «свої», але вимушені зважати на загальні приписи поведінки, зумовлює «шизофренічний» стан свідомості нашої еліти, з одного боку, але це обертається паралічем всієї системи державних інституцій, з іншого боку. Це надзвичайно небезпечне явище, адже ці інституції функціонально й вартісно вкорінені у суспільну життєдіяльність. Якось німецький соціолог Едер доречно вжив вислів «*die staatlich gestaltete Gesellschaft*» (державно організоване суспільство), показуючи, наприклад, що коли на базі панувальної у загалі конвенційної моралі виникає державна інституція суду, то ця подія конститує суспільство, стає базовим елементом суспільного життя, цивілізує його, бо насилля й самосуд отримують самоочевидні обмеження. Мабуть, не випадково суспільство нині так болісно реагує на перепони, які чинить влада у реорганізації органів правосуддя. Бути чи не бути суспільству цивілізованим, вирішується сьогодні на цьому поприщі. До речі, бути чи не бути у нас справжньому конкурентному ринку — це також питання щодо цивілізованості нашого суспільства. Інституції функціують у суспільстві, але вони при цьому формують суспільство й ушляхетнюють його.

Суспільство не в змозі поміняти довільно одразу ж свій політичний клас, хоча можна наймати ззовні групи фахівців та експертів. Але суспільство може сформувати новий політичний клас, відокремлений від олігархічного бізнесу, за рахунок насичення його лав представниками громадських рухів та асоціацій. Але для цього потрібна атмосфера постійного громадського тиску на владу, щоб у суспільстві діяли оновлені інституції. Тільки завдяки активному витісненню примітивної бізнесово-політичної еліти з її банальними інтенціями і вульгарними уявленнями суспільство матиме перспективу розвитку.

Владислав Верстюк

Буржуазія і революція 1917 року

Чимало проблем, які сьогодні заважають Україні рухатись вперед демократичним курсом, пов'язані з олігархічним способом функціонування економіки та впливом олігархів на роботу державних інститутів і політику держави загалом. Олігархічна модель сформувалась в другій половині 1990-х років, її представники всякими правдами і неправдами захопили більшу частку народногосподарського комплексу, нагромадили величезні фінансові статки і продовжують далі боротьбу за залишки державного майна, а разом з тим використовують владу, купуючи й формуючи її через створення політичних партій, тіньове фінансування виборчих блоків, через утримання депутатських груп і навіть фракцій. Фактично вони контролюють значну частину політичної еліти, яка стала в Україні герметично закритою соціальною верствою, до якої потрапити можна лише за допомоги чергової революції. Але навіть такий радикальний спосіб не дозволяє зробити владу ефективним засобом реорганізації суспільного буття, сформувати повноцінний середній клас, утвердити й реалізувати принципи демократії. Помаранчева революція розбилася об олігархічні редути, є велика небезпека, що така сама доля чекає і на революцію Гідності. Українське суспільство надзвичайно зацікавлене в тому, щоб знайти ефективні інструменти демонтажу олігархічної моделі. Наш круглий стіл — ще одне підтвердження таких пошуків. Але чи олігархія єдина небезпека, яка пантрує на суспільство в момент історичного перелому. Століття тому після падіння самодержавства в Російській імперії демократичний поступ, який вітали і в який вірили, захлинувся впродовж кількох місяців під ударом охлократії. Чому так сталося, і яку роль в цьому відіграла велика буржуазія?

Початок революції важко спрогнозувати, він завжди спонтанний і стихійний. Одне можна сказати, революція — це достеменно ознака держав і суспільств, які не досягнули мистецтва саморегуляції, це крайній спосіб зняти стихійно, вибухоподібно через часткову чи повну руйнацію старого порядку нагромаджені суперечності та спроба створити нову модель влади, яка б дала змогу гармонізувати суспільний розвиток, додала йому динаміки. Як правило, більшість з відомих історії революцій були швидкоплинними і завершувалися зміною політичної надбудови держави. Однак були й винятки, такі як Велика Французька революція чи революція 1917 року в Росії. Обидві мали глибинний соціальний характер, сутність якого полягала в об'єктивній неможливості зняти старі суперечності одномоментною зміною влади. Глибинні (соціальні) революції зазвичай не обмежуються разовим оновленням влади, а проходять чередування різних, часто контроверсійних владних моделей. Вони не лише ведуть до оновлення інститутів влади, але й суттєво змінюють суспільство. Особливістю революцій є й те, що в перебігу їх історія наче починається з нуля, весь старий досвід, бюрократичний, державний апарат, законодавство, суспільні ієрархії, політична еліта,

навіть культура не просто бувають поставлені під сумнів, а відкидаються геть як такі, що не витримали випробування часом, на зміну їм має прийти нова суспільна організація. Спочатку її форми лише вгадуються, тому початок революції завжди супроводжується завищеним порогом суспільних очікувань, ейфорією сподівань, які гаснуть мірою того, як на зміну сталому порядку приходять хвиля деструктивної людської енергії. Становлення нових форм влади відбувається в драматичних колізіях, із застосуванням збройної сили, через громадянську війну в революційному суспільстві, яке не здатне до суголосних компромісних політичних рішень. Опанування суспільної енергії — це іспит для нових політичних систем, які пропонуються революцією. Як правило, вгамувати розбурхане революцією суспільство одразу не вдається жодному політичному режимові. Початку революції відповідають слабкі системи влади, які, не маючи достатньої легітимності та сили, змушені спиратися на низові органи самоврядування, політичні партії та інші форми народовладдя (з'їзди, громадські організації). Мірою революції такі системи стають неефективними, не спроможними швидко і кардинально змінювати політичний курс. Їм на зміну приходять більш жорсткі політики, які шукають не так легітимності, як опори на збройну силу. В революціях військові завжди беруть на себе тягар політики. Революційна енергія має згасати поступово, частково в боротьбі з політичними режимами, частково в буденній боротьбі за виживання. Нарешті революцію виграє найжорстокіша і найцинічніша влада, яка не зупиняється перед крайніми засобами зміцнити себе, насамперед перед масовим терором. Ця нова влада часом виявляється ще гіршою за стару дореволюційну, більш агресивною та авторитарною. Тому завершення революцій завжди супроводжується суспільним розчаруванням, депресією та апатією. Принаймні так виглядав перебіг подій, покликаних до життя після падіння самодержавства в Росії.

Щоб краще зрозуміти трагічний перебіг революції 1917 року, треба звернути увагу на особливості російської влади та суспільства. В західній політичній традиції влада була предметом суспільного договору. Тоді як в Росії вона уявляла себе самодостатньою, даною від бога силою, яка не шукала широкої суспільної підтримки. Суспільство і влада в Росії протягом століть перебували не в партнерських стосунках, а в антагоністичних суперечностях. Якщо в західних європейських державах влада і суспільство пліч-о-пліч шукали конструктивні шляхи вивільнення суспільної та особистої енергії, які вели до модернізаційних змін, то в Росії домінували консервативні ідеї державного патерналізму. Влада тримала суспільство в горизонтально розшарованому на окремі верстви стані. Ці верстви були практично герметично закритими та залежними від державної влади. М. Бердяєв констатував, що в Росії була відсутньою внутрішня органічна єдність між владою і народом, народом і інтелігенцією, між народами, які її населяли, а замість цього панувала примусова єдність. Іншою бідою і примітною ознакою історичного буття Росії була екстенсивна модель розвитку. Загарбання територій і

перетворення їх на практично одне єдине джерело збагачення держави було ефективним до пори до часу. Після промислового перевороту велич країни визначали не квадратні кілометри території погано інтегровані в єдине ціле, а промисловий і культурний потенціал. Ще 1848 року російська армія змогла придушити революцію в Європі. Але не пройшло і десяти років, як Франція та Англія, завдяки модернізації, легко виграли у Росії Кримську війну. Фактично реформи Олександра II, які були вимушеною реакцією на кримську поразку, відкрили шлях до буржуазного розвитку. Однак на ньому була величезна кількість перепон. Головною з них було те, що вільний конструктивний діалог держави і суспільства залишався неможливим.

А тепер про російське суспільство. Навіть на початку XX сторіччя воно виглядало вкрай архаїчно. 80% населення становило селянство. Між містом і селом, за невеликим винятком, не існувало великої різниці, яка на заході виростала з їхньої принципово відмінної організації та виробничих функцій. Більшість російських міст були великими селами, які виконували роль місцевого адміністративного центру. Пролетаріат перебував на стадії формування, значна частина його була проміжною ланкою між робітником і селянином. Такий робітник лише однією ногою ступив на промисловий майданчик, а друга ще міцно трималася за клопоть землі на селі.

М. Туган-Барановський, вивчаючи російську фабричну промисловість наприкінці XIX сторіччя, писав, що Росія має чудові можливості для розвитку капіталізму, але страшенним гальмом на цьому шляху була її некультурність. У промисловості вона проявлялася насамперед у низькій продуктивності та високій ціні праці. Західноєвропейський капітал заробляв завдяки кваліфікації робітника, якому платив добру заробітну плату, але у відповідь отримував високу продуктивність і якість праці. На відміну від нього, російський капітал експлуатував робітника, який мав значно гіршу професійну підготовку. Тому для виконання однакового обсягу роботи на російському виробництві треба було значно більше робітників. У підсумку витрати на робочу силу навіть за мінімальних зарплат у Росії були істотно вищі, ніж у Європі. У зв'язку з цим видатний економіст додавав: «Невігластво і неписьменність російського робітника становлять не менш сильний контраст з інтелігентністю робітника Заходу». Можна сказати, що невігластво і неписьменність були характерними для більшості російського суспільства, яке не генерувало масового попиту на високу культуру та освіту. Тому і шар інтелігенції був досить тонким.

Слабка і малочисельна російська буржуазія теж суттєво відрізнялась від європейської. Якщо в Західній Європі промисловий капітал виростав з цехового виробництва, доволі незалежного від державної влади, то в Росії державна влада була системним чинником формування класу капіталістів. Саме держава з часів Петра I творила і жорстко контролювала торгово-промислову верству. В другій половині XIX сторіччя завдяки державній програмі будівництва залізниць у Росії виникла величезна потреба в метали

та вугіллі. Величезні поклади залізної руди та вугілля на сході України в Донецькому та Криворізькому басейнах створили надзвичайно привабливі умови для розвитку металургійної та вугільної промисловості, а отже, і для росту торгово-промислового класу. Проте в соціальній структурі населення Росії на початку ХХ сторіччя буржуазія становила дуже скромну частку — 3%. В Україні при населенні 30 млн осіб таких нараховувалось 240 тис. Кількість промислової буржуазії була значно меншою. Осіб, які володіли підприємствами з 10 і більше найманими робітниками і мали річний дохід понад 2 тис. крб, було 14 тис. І лише трохи більш як 2 тис. підприємців мали дохід в 10 тис. крб і більше, фактично їм належало дві третини виробничих потужностей в Україні.

Російська держава безжално і систематично придушувала найменші спроби формування політичної та національної самосвідомості. Навіть організації російських націоналістів з'явилися лише на початку ХХ сторіччя. Перші громадянські свободи були даровані народу царським маніфестом 17 жовтня 1905 року під тиском першої російської революції, а до того навіть вищі соціальні верстви, в тому числі й буржуазія, не мали права на легальну політичну діяльність, при тому що завжди виявляли повну лояльність до влади. Так, «Союз 17 жовтня», партія октябристів, яка стала політичним об'єднанням великої та середньої буржуазії, у своїй діяльності повністю підтримувала політику царського уряду, спрямовану на придушення першої російської революції. Після розгону I Державної думи партія втратила половину свого складу — так російський великий капітал демонстрував свою нехіть до політичної діяльності. В подальшій історії Державної думи партія октябристів, блокуючись то з поміркованими правими, то з партією народної свободи (кадетів), яка представляла інтереси ліберально-демократичної інтелігенції, дозволяла уряду мати слухняну більшість у Думі. Після падіння самодержавства партія октябристів фактично відмовилась від політичної діяльності, і це при тому, що Росія стала достатньо вільною в політичному сенсі країною. 1917 року на російському політичному полі домінували ліві соціалістичні партії.

Велика і середня буржуазія фактично отримала *carte-blanche*, коли у березні 1917-го партії революційної демократії відмовились від участі в Тимчасовому уряді на тій підставі, що Лютнева революція, на їхню думку, була буржуазною, однак своїм шансом вона (буржуазія) не змогла скористатися. Тимчасовому урядові не вистачало креативності, він не мав сміливості й сили повести країну шляхом революційних змін, а лише декларував їх, відкладаючи доленосні рішення до Всеросійських Установчих зборів.

Падіння самодержавства викликало неймовірне суспільне піднесення. Революцію вітали всі і вся: старі і молодь, багаті і бідні, цивільні і військові, представники панівного етносу і пригноблених народів. Всі вони ентузіастично підтримали Тимчасовий уряд, який, своєю чергою, оголосив, що вважає «своїм священним і відповідальним обов'язком здійснити прагнення

народні і вивести країну на світлий шлях вільного громадянського устрою». Здавалося, що країною оволоділа одна надпартійна ідея, яка дасть змогу об'єднати суспільство і вивести державу на новий рівень демократичного розвитку. Однак дуже швидко ця ілюзія розтанула. Важливо пам'ятати, що своєю перемогою революція завдячувала значним чином революційній стихії, яка вже весною 1917 року відзначалась радикалізмом своїх вимог. Робітники вимагали суттєвого підвищення заробітної плати при одночасному скороченні робочого дня і тижня. Підприємці апелювали до уряду, намагаючись його використати в якості арбітра. Уряд обіцяв і одним, і другим, але мало що робив. Йому не вдалося створити надійні та ефективні механізми керівництва країною. Меншовик М. Суханов, добре поінформований, активний учасник революційних подій у Петрограді, у своїх розлогих «Записках о революції» виніс думку, що Тимчасовий уряд був повністю безсилим. «Він царював, але не керував і не міг керувати, — писав М. Суханов. — ... Реальної сили він не мав ніякої». Ричард Пайпс, досліджуючи революційні процеси 1917 року, досить точно помітив, що «Росія без справжнього, тобто “грізного”, такого, що приводить у трепет — царя, а тим паче без царя взагалі, у свідомості людей уявлялась абсурдним словосполученням. На їхній погляд, саме особистість царя визначала державу і її суть, а не навпаки [...] Без “хазяїна” країна, в народному розумінні, розвалюється і припиняє існування, так само, як і селянське господарство розвалюється і припиняє своє існування зі смертю господаря. Коли все це трапилось, Росія повернулася до свого природного укладу “козачої вольниці”, яка розумілась як необмежена свобода...» У країні утворилося двовладдя, окрім того, до влади рвалася крайня ліва радикальна сила — більшовики, які всілякими способами розгойдували державний корабель та інспірували завдяки популізму викиди негативної деструктивної соціальної енергії.

Перший склад Тимчасового уряду проіснував лише два місяці, згодом він ще тричі змінював свій склад, але це справі не допомогло. На думку члена Тимчасового уряду, міністра торгівлі та промисловості, а згодом міністра продовольчих справ С.М. Прокоповича, з травня до жовтня 1917-го уряд не стільки працював, як реорганізовувався, мінявся як голова уряду, так і персональний склад міністрів, а це, відповідно, призводило до подальшої дезорганізації влади.

Влітку 1917 року всі сфери суспільного життя та економіки країни охопила жорстка криза. Промислове виробництво і транспорт перебували у глибокій рецесії. У серпні 1917-го видобуток вугілля в порівнянні з листопадом 1916-го зменшився на 67 млн пудів, майже на третину. Середній виробіток на одного робітника в Донецькому басейні влітку впав на 50%, а в металургійній промисловості — на третину. Не було жодної галузі виробництва, де б не спостерігалось різкого падіння продуктивності праці. Брак палива, погана робота залізничного транспорту змушували скорочувати роботу металургійних підприємств або й зовсім їх закрити, з'явилася ве-

личесна кількість безробітних. Підприємці звинувачували у своїх бідах робітників і вимагали від уряду покласти край анархії.

У другій половині літа в Росії стала помітною консолідація правих сил, їхнім лідером став генерал Л. Корнілов, який на той час обіймав посаду Верховного головнокомандувача. Він підготував на ім'я Керенського доповідну записку, в якій виклав програму дій: створення твердої влади, підняття боєздатності армії, нищівна боротьба з більшовизмом. Короткий час Керенський та Корнілов діяли суголосно, але вже в серпні на Державній нараді в Москві стало зрозумілим, що між ними виникло суперництво за владу. Лідер промисловців півдня Росії М. фон Дитмар у своїй промові на Державній нараді вимагав від Тимчасового уряду формування «незалежної, єдиної, сильної державної влади, такої, що не тільки переконує, але й змушує виконувати закони». Однак, окрім апеляцій до уряду, погроз загального локауту, російська буржуазія не спромоглася на реалізацію самостійного плану подолання революційної кризи. Уряд намагався дотримуватися центристської позиції, маневрував між правими й лівими. Ці маневри, або ця лінія дуже яскраво виявилась у виступі міністра торгівлі та промисловості С.Н. Прокоповича на Державній нараді.

Змалювавши картину жорсткої кризи, що охопила країну, міністр запропонував низку заходів, які вимагали взаємних поступок від промисловців і робітників. Наприкінці промови С.Н. Прокопович звернувся і до одних, і до інших із закликом до порозуміння та жертвовності: «Врятувати нашу батьківщину, врятувати Російську державу, врятувати справу революції, нашу свободу можуть тільки жертви, і до них закликає вас Тимчасовий уряд. Уряд просить, уряд вимагає від вас жертв. Нехай капіталіст відмовиться від зайвого прибутку, нехай робітник відмовиться від надмірного відпочинку [...] Громадяни-капіталісти, віддайте у розпорядження Тимчасового уряду ваші підприємницькі здібності та ваші капітали. Громадяни-робітники, віддайте державі вашу працю. Громадяни-селяни, нагодуйте вашим хлібом армію і міста, що працюють на оборону країни. Порятуюнок країни у ваших жертвах».

Як показали найближчі події після Державної наради, заклики уряду виявились марними, а він сам із цим завданням не зміг упоратись. Тоді на сцену вийшла військова диктатура. Виступ генерала Корнілова виявився невдалим. Він був погано підготовленим. У жодному місті правим силам не вдалося зорганізувати масову публічну морально-політичну підтримку корніловців. Історики до цього часу сперечаються, чим же був виступ генерала Корнілова, хто його інспірував, якою була роль Керенського в цій історії. Але всі сходяться в тому, що виступ не тільки не зупинив, а, навпаки, пришвидшив розвиток і без того небезпечних кризових явищ.

Початок осені 1917 року в Україні, як і в Росії, пройшов під знаком обговорення питання про кризу влади та пошуки можливого виходу з неї. Корніловський виступ був легко зліквідований, але голову Тимчасового уряду

Керенського підозрювали у причетності до підготовки виступу. Безумовно, в політикумі були спроби знайти певний консенсус, але в ході розмов ставало дедалі очевиднішим і зрозумілішим, що досягти цього не вдасться. Довіра до влади Тимчасового уряду була серйозно підірвана. М. Суханов так змалював ситуацію із владою, що склалася на зламі літа-осені 1917-го: «Ніякого управління, ніякої органічної роботи центрального уряду не було, а місцевого — тим паче. Яка тут органічна робота! Міністрів нема або чи то є, чи то нема. Хто з населення їх визнає? Хто зі співробітників їм вірить? Ні для кого не авторитетні, ні до чого не потрібні, вони дефілюють і пролітають як тіні під презирливими поглядами кур'єрів і писарів. А їхні представники, їхні апарати на місцях — про них краще не думати. Розвал урядового апарату був повний і безнадійний».

На цьому тлі крайні ліві сили отримали новий шанс, яким вміло і ціннічно скористалися. У вересні почалася хвиля перевиборів рад, на яких успіх часто супроводжував більшовиків. У цьому не було чогось дивного. Велика і середня буржуазія виявилися чи не найслабшою соціальною ланкою російського суспільства, яка не спромоглася на власний політичний проект. Демократичні очікування не справдилися.

Бездіяльність уряду, політична безпомічність середньої та великої буржуазії, як і радикалізм низів, — от що привело країну до фактичної катастрофи, відкриваючи шлях до влади охлократії. Крах демократії, перемога більшовиків передусім свідчили про соціальну й культурну незрілість країни, про те, що Росія, на відміну від західних країн, істотно відставала в модернізації і економіки, і суспільства, і державних інститутів, тому першою не витримала випробування світовою війною. Лютнева відчайдушна спроба реорганізуватися на марші під гаслами свободи, права і демократії зазнала поразки, а згодом привела в глухий кут тоталітаризму.

Євген Бистрицький

Як і навіщо відрізнати публічну сферу від державно-політичної системи

По-перше, заявлена тема нашої дискусії «Можно-владці та громадянське суспільство» є водночас і досить відомою завдяки поширеності вживання обох термінів і не досить розвиненою на вітчизняному ґрунті як у самій суспільно-політичній практиці стосунків між представниками влади і громадськістю, так і в сенсі її філософської розробленості. Найбільшої практичної явленості вона набула в подіях останнього Майдану. Саме громадянська єдність, сказати б, практичний синтез людських устремлінь, привів до справжньої революції — падіння попереднього режиму влади і суттєвої зміни у середовищі тих, кого ми звемо можновладцями. У цьому сенсі це є революція, у якій громадянське суспільство було і залишається головним рушієм змін.

Утім, щоб говорити більш осмислено на цю тему, нам потрібно знайти якусь методологію, термінологію для ґрунтовної розмови, вписати її в пев-

ну систему загальних філософських уявлень і розроблених понять політичної філософії. Я не кажу, що це можна одразу зробити, але поступово — можна, тим паче, що для цього є певні напрацювання і серед філософів, і серед соціологів (гадаю, що Є. Головаха скаже про це), і в експертному середовищі.

По-друге, вийшло так, що я, волею долі, за своєю паралельною щодо філософії посадою маю досвід включеного спостереження «можновладців» у виконавчій і законодавчій владі. Це ті провідні політики й вищі урядовці, які завершують формулювання правових регуляторів суспільства — законодавство — та керують ухваленням і здійсненням відповідних державних рішень. Це й досвід співпраці з осередками громадянського суспільства, тобто добре самоорганізованими асоціаціями громадян — громадськими організаціями. Я міг би багато розповісти про видатні досягнення неурядових структур, спираючись на практичні приклади, але це не моє завдання тут і тепер. Наразі хотілось би піднятися до більш філософського продумування ситуації — теоретико-методологічного думання.

Щоби зробити це, замало суто дескрипцій, простого переліку того, що відбувається. Також замало виходити з того, що я назвав би етикою зобов'язань, етикою «they must do», на кшталт «вони погані, тож мусять бути ось такими, мусять покращитися», скажімо, запозичувати класичні (теоретичні) приклади європейських демократій і вибудовувати власне суспільне життя згідно з уже відомим концепціями. Або ж, навпаки, покладатися на фаталістичну інтерпретацію «природно-історичного процесу» — це, мовляв, об'єктивний процес, що поробиш. Ви праві, я теж проти революції у сенсі так званої тотальної переустановки засад суспільного *гуртожиття*. Не думаю, що «Переустановчі збори», «Конституційна асамблея» або новий «Конституційний Конвент», про які зараз так багато галасу в соціальних мережах, можуть допомогти. Чи можна зараз, після другого Майдану, який заклав основу нової України, все знову розпочати в сенсі творення нових суспільних засад, нового суспільного договору?

Якщо брати до уваги наше місце у міжнародних відносинах, то ми опинилися у дуже складній ситуації. Це — наша велика залежність від зовнішньої фінансової допомоги, без якої є мало надії подолати поточну економічну кризу. Це — пряма зумовленість наявністю західних санкцій проти Росії нашої здатності чинити ефективний опір російському агресору на Сході. У контексті нашого місця у міжнародних стосунках немає великого сенсу звертати увагу на галас не дуже освічених щодо понять, які вони вживають, експертів та політиків, які галасують про втрату державою «суб'єктності» та суверенності.

Я також не говоритиму про «еліту» у сенсі «можновладців», тому що ми колись іще у часопису «Політична думка» неодноразово обговорювали це й разом з Володимиром Полохалом тоді обґрунтовували поняття «ситуативної еліти». Наша еліта виникла 1991 року внаслідок стрімкого розвалу СРСР

власне як ситуативна. «Можновладці» в Україні так і продовжують бути ситуативною елітою в багатьох моментах. Під вогнем агресора, який кричав про нелегітимність народної революції, суспільство Майдану також не мало часу, скинувши попередній режим, відбирати справді обраних у керівництво державою. Ця тема перманентна й тому лише вторинно актуальна.

Актуальнішою на сьогодні є тема великої, шаленої делегітимації всіх гілок влади — влади парламентської, політичної, і влади виконавчої. Триває зменшення суспільної довіри — основи легітимності влади. Довіра до всіх гілок влади впала до останньої межі. Соціологія дає дуже невтішні цифри. Причому ситуативні лідери мають сміливість говорити про референдум, плебісцит щодо конституційних — фактично «переустановчих» для суспільного договору — змін. Лідер, у якого один відсоток легітимності, тобто довіри, бере на себе сміливість пропонувати суспільству радикальні кроки й намагається залишитися на своїй посаді, апелюючи до власної формальної легітимності: наявності однієї з найбільших фракцій у парламенті, обраної досить ситуативно на емоційній хвилі післямайданівської переустановки влади. Це — приклад представника можновладців, який не виражає інтересів цілого, національні інтереси (байдуже, від імені якої політичної сили та з якої інституційної позиції це робиться), а користується ситуативною формальною (правовою) легітимністю.

У цій атмосфері делегітимації влади ми фіксуємо посилення голосу громадянського суспільства, те, що було точно позначено як «посилення тиску» на владу. Він існує, цей тиск громадянського суспільства, постійний тиск, що продовжує публічний вектор революційного Майдану. Те, що можна назвати громадянським суспільством і голосом публічної сфери, впливає на зміни. Я можу посылитися на «Реанімаційний пакет реформ», на «Стратегічні дорадчі ради», які разом з міністерствами та депутатами випрацьовують документи реформ, загально заявлених Революцією гідності. Без такого тиску, повірте, ми знову були б там, де опинились після Помаранчевої революції — у розірваному суспільстві можновладців, які імітують та корумпують реформи, з одного боку, і громадян, що пасивно-терпляче спостерігають відсутність демократичних змін, — з іншого.

Для мене одним з яскравих прикладів такого громадянського тиску є розроблення й ухвалення перших законодавчих актів, які вможливають децентралізацію — формування первинного рівня демократії — самоврядування територіальних громад. Без залучення експертів з незалежних аналітичних центрів та громадських організацій, яких я можу назвати поіменно, без їхньої взаємодії з виконавчою владою і, головне, без атмосфери неминучості реформ європейського кшталту, яка твориться громадськістю, це не було б можливим, як відповідні плани змін, «застопорювані» до Майдану.

Ніхто з керівної еліти до часів Майдану не виявляв реального інтересу до реформи децентралізації. Лише користуючись фантазіями просвітників, можна було б увявити собі можновладця, який добровільно, без стороннього

силування має інтерес ділитися «заможною» владою. Запитаймо про це будь-кого з «олігархів». Їхнє пручання реформам, базовою серед яких, до речі, є децентралізація, означає опір кардинальним змінам у перетворенні ситуативної еліти у насправді легітимних представників влади, яких через чесні вибори делегуватиме у владу громада. Перетворення напівавторитарної, неефективної централізованої держави у більш демократичну йде. Керівна еліта вимушена зважати на прямий тиск громадянського суспільства й участь у прийнятті державних рішень його активних представників.

У соціальних мережах та ЗМІ більш наочно представлений тиск громадянського суспільства на інший вимір теперішньої ситуативної еліти; це — антикорупційні рухи: викривальні публікації, форуми, дискусії. Викриття тінювих зв'язків між великим бізнесом, який дістав у нас точну назву «олігархів», тобто бізнесу, який відбувся завдяки генетичним зв'язкам із владою, і представниками керівної еліти — ознака як зрілості громадянського суспільства, так і існування *публічної сфери*, публічного простору.

Цих спостережень, здається, достатньо, щоб сформулювати якусь філософську концепцію взаємодії всередині цієї копули між владним класом і громадянським суспільством у назві нашої сьогоднішньої дискусії. Динаміка легітимації і делегітимації можновладців, тиску та взаємодії, творення атмосфери налаштованості на ті чи ті зміни через публічний простір, нарешті самі суспільні зрушення і зміни, у яких ми вимушено існуємо та якими ми невимушено живемо — все це, сказати б, екзистенція суспільного життя — тема, якою я захоплююсь, і думаю, що вона дає підстави для узагальнень на власному ґрунті.

Маємо також внутрішні сполучення між громадянським суспільством і суспільними рухами як акторами громадянського суспільства. Ми бачимо волонтерський рух, бачимо інші рухи, навіть такі, як добровольчі батальйони й т.ін. Це те, що я хочу пов'язати також з поняттям ідентичності. Тут починається філософія громадянського суспільства. Філософія копули влади і громадськості.

Почнімо з громадянського суспільства. Можна зауважити: шойно йдеться про філософський дискурс громадянського суспільства, починаючи, скажімо, з Гегеля, відразу інтерпретація цього поняття звертається до етосу, «нравственності», або, якщо українською, моральності. Адже великий діалектик обґрунтовує це поняття через розвиток «ідеї права». Логіка виникнення поняття громадянського суспільства тут така: «ідея права» інтеріоризується людьми у царину «моралі», коли суб'єкт, що увібрав у себе право у вигляді внутрішньої якості — моралі, громадянин (*der Bürger*), вже законослухняний і «совісний» суб'єкт, взаємодіє з іншими у сфері повсякденності. Громадяни як такі вже безпосередньо керуються правом і мораллю, що «зняті», відповідно, у практиці різноманітних вчинків і конституують повсякденність — взаємодію людей від буденної поведінки до правил честі (та чесності) у корпоративних (і ринкових) стосунках. Громадянське суспільство і

є частиною культури стосунків між людьми. Толерантний марксист Грамші прямо говорить, що громадянське суспільство вписане в якийсь культурний консенсус.

Якщо йти за позначеним тут поєднанням понять громадянського суспільства і, в загальному сенсі, культури, то на нашому шляху виникатимуть нові сходи такого поєднання, які потребують висвітлення.

По-перше, це уявлення про громадськість; ідеться про публічну сферу за визначенням, або сферу відкритості, *Öffentlichkeit* (якщо згадати ранню працю Габермаса «Структури перетворення у сфері публічності»), що виникає й дедалі більше розростається мірою прогресу технічних умов комунікації. У цьому понятті знаходить обґрунтування узагальнений образ сфери, де генерується публічна, або громадська думка, яка, своєю чергою, впливає на влад ні політики, на системні інституції та їхні дії.

Інтернет і соціальні мережі довели комунікативні можливості до того, що інтереси кожного, приватна сфера дедалі більше стає публічною (інше питання — як вона сама при цьому змінюється). Кожний, якщо говорити фігурально, здатний вийти у публічний простір, висловити свою позицію. Наразі всі ми маємо можливість подати свій голос у Фейсбуці й т.ін., висловити своє бачення і те, що не набуло ще розвитку в нашому суспільстві, — *раціональні аргументи* на користь або проти того чи того політика, соціального чи політичного явища тощо. Іншими словами, йдеться про поняття відкритої публічної сфери, дуже важливе для розуміння того, про що ми говоримо, зокрема — про Майдан.

Запитуючи про сутність публічної сфери, ми зустрічаємо поняття комунікації як її основу. Серед нас є знавці з комунікативної етики, тому зауважу лише те, що пов'язане з нашою темою. Часто-густо доводять, що тільки-но починаючи комунікувати, ми одразу потрапляємо в ситуацію діалогу. Сам акт комунікації, твердять нам, апріорі передбачає слухача, якогось апріорі-партнера — одного та, водночас, усіх можливих. Це немовби вбудована у комунікацію до всякої комунікативної дії «етичність», початок етики діалогу, адже ти звертаєшся до іншого, отже, апріорі визнаєш його. Тому головне — вступити в комунікацію, а там уже не за горами й діалог, порозуміння. Чи це так?

Часто-густо я зараз чую у зв'язку зі східними, окупованими територіями, що, скажімо, професори з Донецького університету «в екзилі», у Вінниці не можуть порозумітися, розпочати комунікацію як діалог з тими професорами, які залишилися на окупованій території. Чому? А тому, що вони не знаходять нічого спільного. Тобто часто думають, що діалог відбувається там, де вже, немовби, є консенсус. Але в принципі, по-справжньому, діалог відбувається там, де немає консенсусу, де є розрив між культурними підвалинами, ідентичностями, суб'єктами діалогу.

На це завважив ще Вацлав Гавел. У своїй старій статті 1978–79 років, яка називається «Сила і безсилля», він каже дуже важливу річ: у самій ко-

мунікації вже є повстання. Інакше кажучи, будь-яка комунікація вже містить у собі заперечення, так би мовити відштовхування від Іншого. Тут уже є зерна повстання проти іншої думки, проти іншої позиції. У саму комунікацію та публічну сферу як її колективну похідну закладено можливість того, що вона переросте в якісь альтернативні дії — такі дії, коли громадянське суспільство починає діяти на систему влади і пручатися їй.

Коли ми говоримо в термінах назви нашої дискусії, у поняттях копули — можновладців та громадянського суспільства, ми ніби ставимо їх на один рівень. Ось тут громадяни, які через комунікацію створюють публічну сферу тиску на владу, формують легітимність останньої, скажімо, легітимують її через вільні вибори тощо. А ось тут — поряд чи над публічною сферою — така сама, суспільна за способом існування, сфера влади, державна система — від парламенту до міністерств, інших владних інституцій, у тому числі права і правоохорони, а також різних правових норм. (А також — тієї чи тієї ідеології, навіть якщо вона не існує у формі закріпленого наказом чи законом документа, але існує у формі закріпленого змісту комунікації влади із суспільством.)

Це досить поширена помилка — так уявляти стосунки влади і громадянського суспільства, можновладців і громадян. Річ у тому, що публічна сфера як квінтесенція громадянського повсякденного життя є уявленою реальністю. Вона, в термінах Б. Андерсона, розвинутих Тейлором, є уявленою (*imagined*) спільнотою, соціальним уявленням. Це зовсім не означає, що це уявлення фантастичне, нереалістичне. Така уявлена реальність публічності має для нас значення — колективне, соціальне значення, сумірне з реальністю фізичною, яка нас оточує у вигляді речей. Це вдало зазначив Ч. Тейлор, кажучи, що громадське життя в сучасному, модерному світі переходить від «місцевого спільного простору» (*topical common space*) до «мета-місцевого» (*meta-topical*). Якщо ми знаємо практично кожного у «закритій» громаді, то у відкритому світі спілкування наше ціле, та громадська ідентичність, до якої ми відносимо себе, не є даною у знайомій реальності співіснування, отже, ми її уявляємо як певне ціле.

Публічний простір як мета-спільність задає інший порядок соціальних речей, ніж спілкування на «місцевому» рівні. Він також є іншим — *уявленим* — порівняно з надто «реальними» через фізичні прояви їхньої влади інститутами державної системи, у тому числі політичними інститутами, такими як партії й політики. Публічний простір охоплює громадянську ідентичність, незалежну від політичної й державної системи.

Ця незалежність полягає в тому, що сфера публічності в сучасному світі передує сфері державних інституцій. Уже класична концепція суспільного договору Русо, виходить з того, що писаному суспільному договору (закону) має *передувати* колісь, «одного разу», встановлене *первинне, попереднє погодження*. Філософу зрозуміло одразу, коли вживаєш поняття — трансцендентного і трансцендентального. У точному сенсі публічна сфера є водночас

трансцендентною, оскільки вона є мета-місцева-спільність, тобто виходить за межі реальності у звичайному розумінні останньої, зокрема коли її порівнюють з реальністю державних інституцій, які, скажу так, вказують кожному на його місце. І тому громадянське ціле має мета-здатність критично не погоджуватись з останньою. З іншого боку, публічна сфера як соціальна уява передує будь-яким проявам суспільної домовленості, що закріплюються законодавчо, починаючи з конституції. У цьому точному сенсі вона є трансцендентною, тобто завжди у політичному досвіді передує політичному акту. Тому громадянська спільність передує владі — має здатність легітимувати або делегітимувати владу.

Чому таке розрізнення є важливим? Бо з його застосуванням ми вибудовуємо точніші стосунки між «можновладцями» і «громадянським суспільством».

Річ у тім, і це прозвучало в попередніх виступах, що критична функція громадянського суспільства, його «тиск» на владу — це, фактично, зіткнення, або зустріч однієї «правильної», «чесної» влади «самого народу» із іншою, яка «не задовольняє» очікування народу. Мається на увазі узагальнений образ громадянського суспільства як «втіленого» народу-суверена, який безпосередньо зауважує та диктує владі, що вона мусить (must) робити. І байдуже, хто це говорить — незадоволений «цією владою» колишній майданівець чи сьогоднішній філософ тут в аудиторії, чи представники громадської організації або їхньої коаліції. І ті і ті мають повне право (до речі, відстоюване Майданом) критикувати владу. Втім, чи перебувають ці два полюси зіткнення або діалогу на тому самому рівні реальності, щоб така критика мала діяти? Чи є це діалог, такий як діалог чи сутичка двох рівних партнерів, як це часто-густо уявляють собі?

Тут ми маємо відповісти так: це спрощене уявлення про «діалог» можновладців і громадянського суспільства. Це все одно, що говорити про діалог між представниками влади і громадською думкою, або між уявою і річчю, про яку йдеться в уяві. Тут щось не сходиться за визначенням. Спробуймо відповісти на складність, що виникла.

Євромайдан надає чудовий приклад. Від самого початку масовий протестний рух мав проукраїнську мотивацію. Процес підписання Угоди про Асоціацію України і ЄС супроводжувався відповідною російською антипропагандою. Відмова від її підписання мала своєю альтернативою зближення з Росією. Громадська думка про режим Януковича як визначально проросійський надзвичайно посилилась після його відмови від підписання та наступних домовленостей з Росією про газові кредити. Тому мотивація національної ідентичності стала основною для руху Майданів і, до речі, залишається такою до сьогодні. У світогляді Майдану, який ще зветь духом Майдану, відбулось поєднання національних, проукраїнських, поглядів з устремлінням до впровадження європейських, громадянських, цінностей з їхнім осердям визнання фундаментальних свобод.

У подальшому політичному процесі оновлення виборної влади наміри трансформувати консенсус Майдану в одну з провідних партійних виборчих ідеологій (виборчих гасел) — право-націоналістичну — фактично провалилися. Спроба створити з одного з вимірів уявленого консенсусу — з етно-ідентичності — «річ державної системи», яку можна було б уречевити закріпленням у правових актах, відповідній ідеології та, звідси, в реальності практик міжлюдських стосунків була невдалою. Вдалось обрати певну ситуативну еліту, тих, хто більше відповідав багатоскладовому духові Майдану з перевагою на європейський вибір та цінності громадянської нації. В інших умовах, коли вдається перетворити уявлену спільноту, або одну з її, говорячи мовою Гайдегера, екзистенційних налаштованостей, у річ системи, отже, коли її трансцендентальна якість знищується, виникають авторитарні й тоталітарні режими. Це якраз урівнює дві реальності — державну систему, ідеологію і цінності громадянської сфери, яка, в такому разі, не існує або зникає.

Цей приклад, думаю, унаочнює, по-перше, ту складність трансформації будь-якого консенсусу на рівні громадської думки, тобто у публічній сфері, у політичну дію, у дію державних інституцій та їхніх представників. По-друге, це дає нам методологічне настановлення, що стосунки між можновладцями і громадянським суспільством мають іншу природу, ніж зазвичай гадають.

Розвиток філософського уявлення про громадянське суспільство як про реальність, як про ідентичність, що є іншими, незалежними від політичної реальності, від реальності державної системи, дає змогу не впадати у крайності. Дві з них є дуже поширеними в нашому суспільстві. Одна, коли політик чи державний діяч, займається популізмом, апелюючи до найпростіших потреб людей та обіцяючи їм щастя якнайшвидшого задоволення таких. Тим самим можновладець створює дискурс редукції публічного простору до речових ознак окремої потреби життя й руйнує ту уявлену громадянську спільноту, яку бачив перед собою Майдан. Це повертає нас у минулі політичні режими. Друга, це коли представник громадянського суспільства, тієї чи тієї організованої спільноти громадян бере на себе відповідальність вимагати негайно змінити все погане, що є в суспільстві, на все добре, тобто говорить із владою мовою етики негайного обов'язку (you must). Він почувається героєм іншого уречевлення: він стає нібито інститутом влади, говорячи від імені всіх. З морального погляду це дуже привабливо, але може призвести до зворотного: втрачається відчуття і розуміння складності побудови уявленого консенсусу в публічній сфері, що також може призвести до редукції думки всіх до надто однозначної дії. Це чудово у спільній дії руйнування речей старого режиму, коли, натомість, створюється уявлена спільнота. І це здатне призвести до диктатури, якщо після цього забувається головний рушій змін — засаднича реальність нашої уявленої спільноти. Все це ми вже переживали і, певною мірою, відчуваємо на собі й сьогодні.

Євген Головаха

Можновладці і маси в умовах «класово-станового суспільства»: сучасні реалії і можливі зміни

Я відштовхнувся від того, що Анатолій Лой сказав про політичний клас. Тільки в мене є певне уточнення. Загалом за наших умов це політико-економічний клас. Понад те, насправді маємо дивний феномен — соціальний. Ідеться про політико-економічний стан — утворення, яке живе за власними правилами, законами й закрите щодо суспільства. Зрештою, в Україні триває інституційна криза, що заторкує засади громадської довіри. Інституційна криза (я про це багато писав, тож не буду докладно говорити) призвела до утворення подвійної кризи інституційної системи. Саме ця система і спричинила той абсолютно дивний феномен такої подвійної соціальної структури. Я б назвав її класово-становою. Традиційно ми звикли, що нормальне суспільство має кілька класів. Наприклад, американці кажуть, що є вищий клас, високий середній, низький середній і робітничий клас. І є ще нижчий клас, який утворюють люди, що перебувають поза соціальними зв'язками. Завдяки нашій новітній історії і, я б сказав, пострадянській деєгалітаризації (а тому можна було б так умовно і про еліти говорити) у нас утворилася така нетипова соціальна структура в суспільстві, яка складається із двох станів і двох класів.

Таке суспільство є неприродним... Взагалі є вищий стан — близько 5% населення. Туди входить і бізнес-еліта, і той самий політичний клас, і взагалі чиновництво, яке має важелі розподілу бюджетних коштів. Це також члени їхніх родин і їхня обслуга — не просто нижча обслуга, а ті самі експерти, ті самі лідери засобів масової інформації, що перебувають у них на обслуговуванні. Ці 5% становлять замкнений стан. Ми нічого про нього не знаємо. Я вам як соціолог можу сказати, що вивчати його неможливо. Потрапити у їхні оселі неможливо. Зв'язатися з ними за телефоном неможливо. Тобто дізнатися, що з ними відбувається, ми взагалі не можемо. Ніхто не може. Хоч би що ми робили, це люди поза законами. До речі, ви говорили про те, що вони один одного не здають, крім єдиного випадку — з Юлією Володимирівною. Тож із цього революція й почалася. Бо дехто злякався. Частина стану злякалася і вирішила, мовляв, ні, ми не дамо так вчиняти, ми не здамо позицій свого стану.

Отже, цей стан абсолютно закритий, абсолютно недоступний ні для кого. Ми не знаємо, за якими правилами вони живуть. Ми не знаємо навіть, за які гроші вони живуть. Простий приклад. Вони (депутати) всі говорять: ми ж отримуємо 6 тис. грн, ми ж бідні люди. Як можна жити за ці гроші? Я згоден. Не можна. Я теж отримую як професор 6 тис. грн і вважаю, що жити на них практично неможливо. А живуть вони краще, ніж представники вищого класу, скажімо, у Сполучених Штатах. А як це можливо, ніхто не знає.

Тобто є один замкнений стан, але є й інший замкнений стан, який становить 40–50% населення. Цей стан фактично масовий, це, зрештою, більшість сільського населення та населення невеликих міст, а також значна час-

тина населення великих міст (значна, але не переважна). Вони на полюсах перебувають — ці два стани. Із другого стану теж вирватися практично неможливо. Й обидва ці стани деградуєть. Один — морально, другий — соціально й духовно.

До речі, не випадково можновладці так зараз борються з Академією. Я не згоден з тією позицією, що це якесь радянське міністерство. Не треба так думати. Я знаю Польську Академію наук, яка квітне і живе за тими законами, якими й раніше жила. Нічого такого страшного в цьому нема. Є Угорська Академія, Чеська, Словацька, Македонська... Ніхто не поспішає відмовлятися від постсоціалістичного, бо люди розуміють, що це останні засади якогось духовного спротиву. Академія не залежить від міністерств і від того самого вищого стану. Але умовно не залежить. Тож дійсно її придушуть потроху.

А є ще два класи в Україні. Це — нижчий середній клас, як у нормальному світі, і високий середній клас. Вони становлять разом приблизно 50%, половину населення. І власне це наш єдиний шанс, на мою думку; для цього нам потрібне громадянське суспільство, яке виникає як феномен саме в межах класу. Громадянське суспільство потрібне для того, щоб ми змогли знищити вищий стан не революційним шляхом, не Майданом. Я вважаю, що Майдани обтяжені важкими наслідками. Перший привів до великого розчарування населення, що й зумовило можливість приходу до влади клану Януковича. Майдани пробуджують великі надії, а потім зводять їх нанівець. Я дуже боюсь, щоб такого не було і зараз. Поки, за два роки ми ще не спостерігали таких настроїв, але є серйозна загроза, бо настрої змінюються дуже суттєво — у гірший бік, як ви знаєте. Не випадково знижується і показник довіри — до Верховної Ради довіри вже зовсім нема. Залишається трохи ще, невеликий відсоток, довіри до президента. Але відомо, що у нас взагалі щодо першої особи такий відсоток завжди є. У кожного був такий відсоток. І щодо Януковича був. І щодо Кучми був. От тільки у Ющенка не лишилося. Він справді єдиний, хто зміг як президент втратити геть усе.

Я вважаю, що нам треба знайти, з ким ми маємо працювати. Нижчий стан є замкненим; це люди, що не отримують навіть мінімуму для виживання, і є цілком залежними від держави. (Не випадково ми кажемо про вільний продаж голосів на виборах — і за дуже невелику платню.) Вищий стан теж замкнений. Він рекрутує поповнення. До речі, наведу приклад. Якщо після Майдану представники нижчого стану потрапили у ВР, то одразу стали впливовими і багатими людьми, але все ж таки це поодинокі випадки. Насправді це визначає завдання громадянського суспільства, яке вийшло, насамперед, із високого середнього класу (ми завжди це казали), зі сфери середнього бізнесу, з кола людей, які займалися вільними професіями, тобто тих, хто залежить сам від себе, а не від держави, з кола викладачів і т. д., і т. ін., — оцей вищий середній клас має зі своїх лав рекрутувати людей, які будуть потроху «відкривати» наш вищий стан. Його треба зробити відкритим...

В чому наша проблема?

Таке суспільство взагалі існувати не може — з такою викривленою соціальною структурою. І зрештою цей вищий стан буде відкриватися. На мій погляд, треба делегувати туди насамперед представників вищого середнього класу — людей незалежних за визначенням, які самі себе могли б забезпечувати, — цей шлях відкритий. А другий шлях полягає в тому, щоб «знищити» нижчий стан. Повірте мені, наразі він за Майдан, а через три роки — навпаки. (Я міг би показати на підтвердження цього цифри, як ті, хто був за Майдан, «помаранчеві», вже за три роки були не за Майдан. Або, наприклад, таблицю 2010 року, де більшість проголосували (за їх власними спогадами) у третьому турі президентських виборів за Януковича.) Тому треба знаходити шляхи, щоб цей нижчий стан переходив у лави низького середнього класу. Тобто йдеться про два зустрічні потоки, що можуть створити нормальну соціальну структуру. З одного боку, з вищого середнього треба будь-якими зусиллями рекрутувати людей «вгору». І чим більше, тим краще. А з іншого боку, має бути програма створення малого бізнесу, передусім для людей, які вже вважаються приреченими на злидні. Для них треба відкривати можливості...

Оці два механізми ми тільки й маємо. Тоді буде створюватись не класово-станова, а нормальна класова структура. А інакше нас очікують революції. І кожна наступна буде більш кривавою, ніж попередні.

Анатолій Єрмоленко

Влада і громадянське суспільство: проблеми консолідації за доби модернізації

Вельмишановні колеги, порушена професором Лоєм тема справді вкрай важлива, адже останнім часом питання взаємодії влади і громадянського суспільства є, мабуть, однією з найактуальніших, а водночас і однією з найскладніших проблем. Зрештою, це питання консолідації українського суспільства за доби модернізації. Я підтримую думку Анатолія Миколайовича про те, що поняття «еліта» не є надто вдалим для дескрипції нашої влади, тим більше у її взаємодії з суспільством. І не тільки з ціннісних міркувань, мовляв, наша влада не «тягне» до рівня еліти, а насамперед з огляду на той факт, що поняття еліти в демократичному суспільстві стало дещо антикварним.

Згадаймо, поняття еліти у наших політологів і особливо «політтехнологів» набуло особливої популярності і навіть дещо гіпертрофованого змісту з 90-х років минулого сторіччя. Але варто нагадати й той факт, що в розвинених західних країнах поняття еліти, елітаристські концепції здебільшого вживаються соціальними теоретиками консервативного спрямування. Так, займаючись німецьким неоконсерватизмом 70–80-х років, я натрапив на концепт «виправдання еліт»³, з яким пов'язувався пошук подолання кризи тогочасного західного суспільства, причому цьому поняттю надавався й ціннісно-нормативний зміст.

---

³ Kaltenbrunner, G.-K., Hrsg. (1997). *Rechtfertigung der Elite: Wider Anmaßungen der Prominenz*. München: Piper, 9.

Цей концепт піддавався критиці з боку ліберальних і соціал-демократичних ідеологів, які, навпаки, зверталися до егалітаристських концепцій. Ці два підходи дають і два типи відповідальності: монологічний і діалогічний. Перший тип відповідальності спирається на *елітаристський*, патерналістський принцип, відповідно до якого рішення приймаються «за учасників» і легітимуються партикулярним, традиційним етосом; основу другого типу відповідальності становить *егалітаристський* принцип, згідно з яким рішення приймаються «разом із учасниками» і який легітимується універсалистською мораллю, узasadниченою принципом дискурсивної справедливості, що є основою для інституцій деліберативної демократії.

Звісно, краще діалогічна відповідальність, коли не тільки еліта як політична та ідеологічна сила вирішує проблеми суспільства за громадян, а щоб громадяни могли їх вирішувати разом, що найбільше відповідає демократичному суспільству. Хоча можна було б певною мірою «виправдати» і елітаристську концепцію, якби у нас була нормальна консервативна сила і відповідна еліта, яка могла б взяти на себе відповідальність. Прикро, що навіть цієї монологічної відповідальності бракує нашому суспільству. До того ж складається враження, що наша влада ніяк не може визначитися, як їй поводитися з громадськістю.

Наведу такий приклад: співробітникам нашого Інституту, зокрема й мені, довелося брати участь у деяких заходах Кабміну, організованих департаментом Секретаріату Кабінету Міністрів України, який займається зв'язками з громадськістю. Прикметним у цьому прикладі є те, що протягом часу назва Департаменту змінювалася залежно від владної кон'юнктури. Спершу цей департамент називався «Управління зв'язків з громадськістю», пізніше його було перейменовано на «Департамент комунікації влади та громадськості», а сьогодні він знову називається «Департаментом інформації та комунікації з громадськістю».

Це ілюстрація того, що сама влада ніяк не знайде алгоритм свого спілкування з громадянським суспільством: чи тільки інформувати громадян, транспонуючи вже готові рішення до громадянського суспільства, чи витворювати якісь механізми ефективної співпраці з громадянським суспільством, разом приймаючи рішення. Цей приклад і відбиває якраз неідентифікованість цього відношення, невизначеність у моделях відповідальності.

Така неідентифікованість своєю чергою пов'язана з проблемами модернізації українського суспільства як постійно «незавершеного проекту». Така недовершена модернізація є результатом «запізнілої нації», і тут я разом з Анатолієм Лоєм застосовую це поняття до розвитку українського суспільства. Тому модернізація в нашій країні — це постійна «модернізація навздогін», яка відбувається з перманентними регресіями, звісно, якщо модернізацію розуміти не тільки як технічний, технологічний, науковий і т.ін. проект, а насамперед як витворення модерних соціально-політичних інституцій.

І сьогоднішнє українське суспільство можна зрозуміти, розглядаючи і радянський режим як прояв такої регресії, перетворення «лівої революції» на «революцію праву». Така революція насправді стала рефеодалізацією дійсності, коли партійні функціонери перетворилися на таких собі «нових феодалів», для яких усі інші люди поставали кріпаками. Як зазначає К.-О. Апель: «Еліта функціонерів, номенклатура, яка за ідеєю мала бути представником трудящих, насправді, так само, як і дворянство в середньовіччі, намагається оволодіти державою як приватною власністю»⁴. Така держава не потребувала ані громадянського суспільства, ані приватної, ані публічної сфер, через які трудящі могли б контролювати державу і легітимувати її інституції. Великою мірою ця тенденція триває й досі. З одного боку, бачимо ще один виток модернізації як чергову спробу побудувати модерні інституції, з другого — подальший процес демодернізації і навіть рефеодалізації суспільства: історія розвивається по спіралі, проте інколи, на жаль, по спіралі з колючого дроту.

Зазначені регресії пов'язані також зі специфікою українського етосу, який в умовах модернізаційних перетворень не є чимось гомогенним культурно-ментальним утворенням. З одного боку, він пов'язаний із індивідуалізмом, демократизмом, підприємницькою ініціативою, самостійністю в мисленні та діях, інноваційністю, конкурентоспроможністю, прагненням до успіху тощо. І в цьому аспекті, безперечно, певні цінності сучасного українського етосу містять у собі модернізаційний потенціал, що характеризується своєю продемократичною та проринковою спрямованістю. Проте наявність в українському суспільстві зразків традиціоналізму, патерналізму, егалітаризму, наголос на субсидіарній справедливості, безпосередньої солідарності та деперсоналізованої колективності тощо свідчать також і про його вагомий консервативний зміст. Із урахуванням темпорального чинника маємо наразі справу з проявом принаймні двох тенденцій у нашому суспільному етосі — консервативної та модернізаційної⁵.

Варто зауважити, що консервативний потенціал українського етосу містить у собі неабиякі ризики й загрози для нашого суспільства, які я, на вздогін Габермасу, називаю «колонізацією навпаки», тобто не «колонізацією життєвого світу системою», а «колонізацією системи життєвим світом». Це також означає підкорення партикулярними (родинними, корпоративними, зрештою, мафіозними) етосами тих сфер, де мають функціонувати системні механізми інтеграції суспільства. Звідси заперечення принципу «поділу влад» і телефонне право як релікти радянської системи, звідси привілеї так званих політичних та бізнесових еліт: від депутатської та суддівської не-

---

⁴ Апель, К.-О. (1999). Дискурсивна етика як політична етика відповідальності в ситуації сучасного світу, в: Єрмоленко А.М. *Комунікативна практична філософія*. Підручник. Київ, Лібра, 397.

⁵ Ручка, А.О. (2009). Ціннісна ментальність українського соціуму в першій декаді нового століття, в: Українське суспільство 1992–2009. *Динаміка соціальних змін*, за ред. В.Ворони, М.Шульги. Київ: ІС НАНУ, 285-292.

доторканності аж до збройних сил олігархів, що руйнує монополію держави на застосування насилля тощо. Як на мене, колоніалізація нераціоналізованим життєсвітом систем у функціонально-системно недиференційованому суспільстві ще небезпечніша, ніж колонізація системою життєсвіту. Це також є показником реліктів домодернізаційних життєвих форм.

Тому, як на мене, нам слід спиратися не на елітаристські, а на егалітаристські концепції взаємодії влади і громадянського суспільства. Проте треба мати на увазі, що й громадянське суспільство не є якоюсь позаісторичною застиглою категорією. Адже й на Заході, як показали Ю. Габермас, Н. Луман та інші дослідники, формування громадянського суспільства здійснювалося як перманентний процес. Громадянське суспільство, як воно склалося на Заході, проходило різні стадії — від кав'ярень і пабів до салонів і преси, від політичних партій до нових соціальних рухів. Формування громадянського суспільства — це формування не тільки інституцій обговорення політичних питань, а й механізмів прийняття рішень. У ХХ сторіччі, особливо другої його половини, з'являються нові соціальні рухи — екологічні, «рухи за батьківщину», гендерні рухи і рухи соціальних меншин тощо. Це вже не партії в традиційному розумінні, хоча не рідко й нові рухи перетворювалися на партії, як це сталося з екологічним рухом у Німеччині. І хоча ці рухи не завжди прогресистського спрямування, проте вони постають складниками сучасного громадянського суспільства, утворюючи нові форми його організації.

Це важливо, аби зрозуміти розвиток і нашого громадянського суспільства. Мабуть, певні паростки громадянського суспільства з'являлися і в нашій країні ще за часів «пізнього тоталітаризму». Звісно, воно не могло виникнути в кав'ярнях і пабах, яких за часів «розвиненого соціалізму» доволі бракувало. Існували їдальні, куди люди приходили тільки попоїсти, або ресторани, де можна було відсвяткувати день народження, весілля або якусь іншу подію, але аж ніяк щось обговорити. Проте були місця, де можна було про щось поговорити — кухні, гаражі, лазні, в яких хоча й велись розмови, які не цілком відповідали панівній ідеології, проте не перетворювались на громадську думку. Звісно, зароджувались справжні протестні (дисидентські рухи), які, щоправда, за умов тоталітаризму не могли бути інституціалізовані в громадянське суспільство.

Творення інституцій власне громадянського суспільства розпочиналось після «перестройки» і особливо з набуттям Україною незалежності, зокрема у вигляді громадської організації «Народний Рух за перебудову». Виникали також неурядові та неприбуткові організації, які фінансувались грантами західних фондів, формуючись, так би мовити, зовні. Пізніше, після першого і, особливо, другого Майданів, цей процес розвивається зсередини на основі виникнення нових форм самоорганізації.

Розпочавшись як процес на захист євровибору, а отже, й європейських цінностей, Майдан перетворився на Революцію гідності, яка пришвидши-

ла модернізаційні процеси в Україні. Проте цей процес відбувався також вкрай суперечливо, адже майдану протистояв антимайдан із його конвенційним, партикулярним (навіть кримінальним) етосом, що стало ще одним викликом згуртованості українського суспільства. Я не вважаю, що Майдан не призвів до революції, хоча й згоден із тим, що для революції недостатньо повалити владу, потрібно ще й створити нові інституційні, зокрема й політичні, форми. Проте не забуваймо, що й на Заході революційні події відбувалися не як одноразовий акт, а як цілий каскад революцій. Отже, найважливішим результатом є виникнення нових форм самоорганізації, які проявилися на Майдані, і особливо після Майдану, під час війни з Росією, у вигляді волонтерських рухів.

Найбільша, як на мене, проблема після Майдану — це проблема виникнення нових форм тиску на владу, які приводили до виникнення форм співпраці з владою, трансформували б протестні рухи в інституційні форми. Адже ми дозволяємо владі робити те, що вона робить, доки ми їй дозволяємо. Тобто ми ще й досі напевне не знаємо, як зрештою використати постмайданівський час, адже важливо не тільки повалити владу, а й виробити такі процедури і такі форми самоорганізації, які б справді призводили до модернізації інституційної системи суспільства.

Ще один приклад: ми постійно змінюємо нашу Конституцію, яка перетворилася на таку собі «Книгу перемен», що постійно змінюється так, що ніхто не знає чому і для чого. За попередньої влади, до Майдану, діяла Конституційна асамблея, у роботі якої брали участь чимало кваліфікованих фахівців: юристів, соціологів, філософів, зокрема і з Академії наук. Проте це форма квазівідкритості та квазіпублічності, адже було відомо, хто прийматиме остаточне рішення. І хоча напрацьовано чимало матеріалу, який можна було б використати, однак, на жаль, конституційний процес сьогодні наразі залишається так само закритим. Мало хто знає, що там відбувається, хто формує концепцію конституційних зміни, і навіть депутати бідкаються, отримуючи проект змін положень Конституції тільки напередодні голосування. Але ж Основний закон — це суспільна угода між державою, суспільством і громадянами. Як можна укласти угоду, коли одна зі сторін не знає, про що ця угода? Риторичне запитання. Те саме можна сказати і про прийняття бюджету, про зміни в системі науки і освіти, які здійснюються кулуарно. Таким чином, влада й надалі діє так само монологічно, як і безвідповідально, творячи «реформи» без участі громадськості. Як і раніше — це «елітаристська позиція».

Із цього можна також зробити висновок, що нам бракує насамперед діалогічної відповідальності, коли б рішення приймалися не кимось «за інших» (за нас), а «разом з іншими» (разом з нами). Це має бути діалог влади і громадськості, а не діалог влади з громадськістю. Зокрема це стосується і вироблення та ухвалення законів у сфері економіки, бізнесу тощо. І такий діалог, а не апеляція до традиційного (конвенційного) етосу, і є умовою ети-

зації і економіки, і нашого життя в цілому. На жаль, практика свідчить про протилежне, що ставить під сумнів і процеси консолідації суспільства.

Проте за умов відсутності такого діалогу, а отже, й контролю з боку громадськості, нам так само бракує і монологічної відповідальності, відповідальності «за». Адже на всіх рівнях суспільства відповідальність здебільшого анонімізована, або постійно перекладається на інших — особливо на попередників. Це така собі підліткова етика «неповнолітніх» громадян, особливо можновладців. Звісно, у таких умовах тотального дефіциту і монологічної, і діалогічної відповідальностей надто складно відбувається модернізація країни.

На жаль, у нас постійно відбуваються ось такі регресії. Ставлячи діагноз нашому суспільству, ще багато можна говорити про роль Майдану, і навряд чи можна применшити значення цієї видатної події в нашій історії, і не тільки нашої. Я вже неодноразово цитував Дитриха Бюлера, якому належить оцінка Майдану як всесвітнього, а не суто українського явища. Як зауважує відомий німецький філософ у Передмові до українського видання книжки «Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи», «Майдан за доби цифрових технологій є *всесвітньо публічним*»⁶. Ще більше, такий майдан, додає філософ, може стати «ефективним засобом делегітимації політики насилля і терору, зокрема, у вигляді політики путінізму»⁷.

Проте важливим є питання, яким чином зробити так, щоб не тільки Майдан (-и), а й інші протестні рухи як важливий чинник тиску на владу набували своїх інституційних форм, тобто змінювалась би вся система влади, а не тільки мінялись її представники. У який спосіб це може здійснюватися? Звісно, на це запитання складно відповісти, але з огляду на те, як змінилось і змінюється громадянське суспільство, ми можемо сподіватись, що відповідні форми будуть знайдені. Адже сьогодні — це вже інше громадянське суспільство, порівняно з тим, що було до Майдану. Важливим є й той факт, що порівняно з попередніми громадськими рухами й виступами ці організації сильніше й рішучіше впливають на владу, утворюючи певне «силове поле» громадянського контролю за владою й тиску на можновладців.

Сподіватись на те, що у своїх формах самоорганізації воно зрештою і виробить оці механізми тиску не тільки у вигляді Майдану, а й інші форми, які перетворюються в нові інституційні форми, що, власне, і має стати результатом революції. Але я сподіваюсь, що й у постмайданівський період витворяться ще такі механізми і такі форми тиску на владу, які будуть ефективними і які справді будуть здатні цю владу змінити. Модернізація в цій сфері пов'язана з переходом від пострадянського суспільства, де діяв па-

⁶ Бюлер, Д. (2014). *Відповідальність за майбутнє з глобальної перспективи. Актуальність філософії Ганса Йонаса та етики дискурсу*, переклад з німецької, післямова, примітки Анатолія Єрмоленка. Київ, Стилос, 11.

⁷ Там само.

терналістський *елітаристський* принцип, до демократичного суспільства, де діє *егалітаристський* принцип консолідації українського суспільства.

Майдан із його універсалістським етосом і розгортанням демократичного потенціалу для українського суспільства і став чинником його консолідації. Про це свідчать і соціологічні дослідження. Зокрема Ірина Бекешкіна зазначає: «Після революції 2004 року на 10% збільшилася кількість тих, хто вважав себе громадянином України першою чергою. А після Майдану зразку 2013–2014 років — на цілих 15%. Зараз тих, хто ідентифікує себе першою чергою громадянином України — близько 73%. Причому таке зростання відбулося насамперед за рахунок жителів сходу і півдня України. До речі, у Донецькій області зараз 50% населення ідентифікує себе першою чергою як громадяни України, хоча зовсім недавно таких респондентів було тільки 34%. Таким чином, уявлення жителів Донбасу про себе як особливий народ ґрунтовно підірвано»⁸. Такий показник самоідентифікації українських громадян свідчить також і про значний поступ і в площині консолідації українського суспільства

Отже, подальший процес консолідації суспільства потребує взаємодії системних інтеграцій (державних інституцій) і соціальних інтеграцій (громадянського суспільства) на принципах діалогу, відкритості, взаємодовіри і відповідальності. Сподіваймося, що перехід до *універсалістської моралі* з її *демократичним потенціалом*, основу якої становить узаasadничений європейськими цінностями принцип дискурсивної справедливості, толерантності та взаємоповаги зрілих громадян, а також створення умов для дискурс-етичної легітимації норм і цінностей як метаінституції консолідації суспільства, хоча й відбувається в нашій країні вкрай суперечливо, проте драматичними подіями останнього часу зроблені важливі кроки поступу цим напрямом.

Вахтанг Кебуладзе:

Майдан — не праворадикальний виступ за національну державу, консолідовану навколо етнічного ядра, і не ліворадикальний виступ за «справедливий» перерозподіл матеріальних благ, а ліберальний виступ за громадянські права, насамперед за право громадян визначати долю власної держави. Тому я не згодний із тими, хто вважає, що головною ідеєю Майдану була Україна як суверенна держава. Для більшості тих, хто вийшов на Майдан, держава була вже не самоціллю, а інструментом здійснення власних прав.

Дуже влучне спостереження Євгена Головахи стосовно того, що з усіх президентів незалежної України лише Ющенко абсолютно втратив довіру навіть порівняно з Януковичем. Але чому це відбулося? Ющенко саме й був містком нашого суспільства від авторитарного до ліберального. Сподіваюся, що Янукович — то був останній пароксизм постсоветського авторитаризму.

---

⁸ *Україна–Росія: діалог під час конфлікту*, упорядник О.Білий. Київ, «Агентство Україна», Міжнародний фонд «Відродження», 11-12.

Жалюгідність самого Януковича — це яскравий прояв жалюгідності авторитарних і тоталітарних політичних систем. В авторитарному чи тоталітарному суспільстві всі очікують всього від лідера. Так було і є в Росії, як це показав на історичних прикладах Владислав Верстюк. Нема господаря — нема господарства. Нема володаря — нема держави. Але те, що стосується окремої господи, не може слугувати принципом життя всього суспільства. В сучасному світі це формула існування деспотій, де юрбою упосліджених рабів керує обожнений рабами покидьок. Перший Майдан розглядав Ющенко як обраного врятувати країну. Саме тому таким глибоким було розчарування. Другий Майдан сприйняв Порошенка як найкраще з того, що є. І це вже доволі серйозна ознака розвитку української суспільної свідомості. Тому я не згодний із думкою Євгена Головахи, що Майдан 2013 року почався з того, що можновладців злякало порушення правил гри у разі Тимошенко. Ув'язнення Тимошенко, як і відмова від європейського курсу України, були кроками клану Януковича, які демонстрували всьому суспільству, що лише той, хто при владі, вирішує все. Саме проти цього і повстав Майдан. Можновладці спочатку взагалі не знали, що робити з тим Майданом, адже вони звикли жити в криміналізованій постсоветській державі, де народ не замовник послуг державної влади, а її ресурс.

У Советському Союзі й постсоветських державоутвореннях не було і немає корупції, адже корупція передбачає існування більш-менш ефективною державної влади, певні представники якої подеколи мають корумповані стосунки з кримінальним світом. У згаданих країнах корупція неможлива, оскільки при владі були і є злочинці. В Советському Союзі — банда комуністів, в сучасній Росії — кримінальний клан Путіна, що сам є продуктом советського репресивного апарату, в Україні, проти якої повстав Майдан, — родина злодія Януковича і пов'язані з ним кримінальні клани. Тому для опису ситуації в нашій країні поняття корупції є нерелевантним. Ми маємо до діла не з корупцією, а з криміналом, який захопив владу.

Чи змінив цю ситуацію Майдан? Питання риторичне, адже відповідь на нього залежить від відповіді на інше питання. Чи готове суспільство в цілому до таких змін? Ми звинувачуємо можновладців у злочинах, але не враховуємо соціального запиту громадян, який почасти зумовлює, а інколи навіть виправдовує ці злочини. Причому це притаманне не лише стосунку «суспільство—влада». Викривлена логіка соціальних взаємодій постсоветського простору дається взнаки в усіх суспільних інституціях і практиках. Ми всі знаємо ті негаразди, які заважають нормальному розвитку освіти й науки в нашій країні: хабарництво, корупція, плагіат тощо. Але чого очікують пересічні українці від освітніх інституцій. Якщо ще нещодавно здебільшого не так самої освіти, як дипломів, то тепер ще й захистку від армії або в'язниці для своїх синів. Якщо юнак не вступає до вишу, то має йти до армії, що з огляду на війну з Росією становить неабияку загрозу здоров'ю та життю. Лише певна кількість українських молодиків прагнуть робити вій-

ськову кар'єру, для якої участь у бойових діях є потужним трампліном. І навіть патріотизм інших необов'язково має втілюватися в готовність жертвувати собою, адже в суспільстві є й інші важливі справи. Ми пишаємося героїзмом наших вояків, але добре розуміємо, що Україні потрібні не лише солдати й офіцери, а також фермери й робітники, службовці й інженери, митці й науковці. Не всі професії потребують вищої освіти, але ті, хто не потрапив до вишів і ухилився від призову, потрапляють у тінь, що загрожує криміналізацією. Тому наші виші часто-густо виконують функцію таких собі «зон м'якого режиму», в яких ідеться не так про науку й освіту, як про захист молоді від криміналізації. А такі інституції потребують не так науковців, як керівників советського й постсоветського штибу, «міцних господарників», «покірних системників» тощо.

Попри те, що Майдан і війна з Росією спричинилися до виникнення інституцій громадянського суспільства, велика кількість громадян України аж дотепер розглядають державу не як історико-політичний простір реалізації власних життєвих проектів, а як ресурс збагачення чи то через долучення до злочинної влади, чи то через милостиню від неї у вигляді субсидій, соціальних пілг тощо. У цьому інфернальна логіка тоталітарних і авторитарних режимів: народ — ресурс для влади, влада — ресурс для народу. Єдине питання, яке вартує відповіді, хто з цього отримує більшої користі, обдуривши одне одного. Нам не здобути гідного життя, поки ми не вирвемося з цього зачаклованого кола омани та зради.

Тетяна Гардашук:

Громадянське суспільство характеризується багатоманітністю форм об'єднання громадян, значним розмаїттям світоглядних орієнтирів і культурних засад, особливістю поставлених конкретних цілей і способів їх досягнення, масштабністю дій і чисельністю учасників, правовим статусом тощо. Ці риси громадянського суспільства суттєво ускладнюють аналіз цього феномену.

Найчастіше громадянське суспільство репрезентує себе через неурядові організації (правозахисні, природоохоронні, молодіжні, студентські, жіночі, ветеранські тощо), які охоплюють значні групи чи об'єднання громадян, просто посилаючись на те, чим вони не є, тобто наголошується їхня неналежність до уряду.

На переконання деяких дослідників, до структур громадянського суспільства також належить «неприбутковий незалежний сектор», асоціації, нові незалежні рухи (до них, зазвичай, відносять рухи за право людини, феміністичні, пацифістські та екологістські рухи), громади, низинні рухи («коріння трави») тощо⁹. Структури громадянського суспільства також визначають як «третій сектор».

---

⁹ Deakin. N. (2001). *In Search of Civic Society*. New York: Palgrave, 8-9.

Характерною рисою всіх структур громадянського суспільства є те, що вони створюють певне середовище, в якому активні громадяни діють відповідно до своїх устремлінь, розвивають власний досвід і досягають певних цілей. Тому ці утворення громадянського суспільства образно називають «гімназіями демократії»¹⁰. Вони виникають за добровільною ініціативою людей, здавалося б спонтанно, а шлях і засади виникнення їх не завжди є зрозумілими для зовнішнього спостерігача, і в цьому полягає складність дослідження структур громадянського суспільства, особливостей їх взаємодії з державою та її інституціями, а також іншими суспільними структурами.

Втім, назагал, діяльність структур громадянського суспільства ґрунтується на таких принципах:

- довіра як основа суспільних дій і політичної співпраці, де значна роль належить неформальним правилам і практикам;
- взаємодія, ґрунтована на горизонтальних зв'язках неформального і напівформального типу (*networking*), але водночас передбачаються і вертикальні взаємодії з інституціями різного типу;
- спільні норми й цінності.

Значущість структур громадянського суспільства полягає у тому, що вони значною мірою виконують функції «рушія» у сфері захисту широкого спектру прав людини, відкриваючи канали для комунікації та участі, в підготовці активних громадян та сприянні плюралізму (Пригадаймо діяльність «Гельсінської спілки», «Народного руху», Національного екологічного центру України, «Зеленого світу» та інших організацій та рухів 1980-х — початку 1990-х років, які стали своєрідним «ферментом» свідомості громадян і зробили вагомий внесок у досягнення Україною незалежності). Особливо яскраво й наочно ця тенденція виявила себе під час Революції гідності та російської агресії.

Досвід свідчить, що у багатьох сферах, де неурядові організації діють ефективно, державні структури виявляють свою неефективність, бюрократизм, ригідність. І знову ж таки, це добре засвідчив досвід двох останніх років.

Але коли звертаються до феномену громадянського суспільства та його структур, недостатньо уваги приділяють аналізу умов і механізмів їхнього функціонування. Акцент зазвичай робиться на моральнісній мотивації, почуттях патріотизму, солідарності, справедливості людей, які вбачають у своїй діяльності певну соціальну місію і покладають на себе відповідальність за її досягнення. Але при цьому не варто забувати, що будь-яка діяльність потребує ресурсів — людських, організаційних, матеріальних тощо. На цей бік діяльності структур громадянського суспільства звертають недостатньо уваги.

Проте діяльність структур громадянського суспільства є не лише ознакою політичної системи, насамперед рівня демократизації суспільства, а й

---

¹⁰ Ibidem.

його економічної системи, економічних свобод. Ефективність діяльності структур громадянського суспільства ґрунтується значною мірою на нео-ліберальній економіці та ліберально-демократичній теорії. Звідси стає зрозумілим, чому за тоталітарних режимів існування та ефективна діяльність структур громадянського суспільства неможлива або значно ускладнена. Також можна зауважити, що наступ на громадські організації чи спроби їх ліквідації відбуваються саме у формі перевірок фінансової діяльності і під приводом порушення податкового законодавства.

Структури неурядового, або «третього» сектору мають подвійну природу:

- по-перше, вони є учасниками ринкових відносин і мають конкурувати з бізнесом та державними структурами. Конкуренентоспроможність виявляється у тому, що неурядові організації здатні надавати певні послуги (громадські експертизи, консультації, самопомога, підтримка людей з особливими потребами тощо) на безоплатній основі або за нижчими цінами, аніж комерційний сектор;

- по-друге, вони є соціальними акторами, які репрезентують неринкові цінності й інтереси в політичному процесі (захист Батьківщини, справедливість, збереження природи й природно-культурної спадщини, права людини, свобода слова тощо).

Така подвійна природа структур громадянського суспільства набуває різноманітних практичних імплікацій відповідно до сфери, цілей та умов їхньої діяльності¹¹.

В Україні одночасно відбувається процес розвитку та зміцнення демократії, громадянського суспільства та мережі неурядових організацій. Водночас перед суспільством стоїть завдання докорінної перебудови й економічної сфери не просто на засадах ринкової економіки, а, насамперед, з урахуванням сучасних критеріїв етично, екологічно та соціально відповідального бізнесу, або соціально-ринково-екологічно-етично-зорієнтованого господарства¹², що має подолати вади традиційних економічних уявлень про універсальну роль ринкових механізмів в розв'язанні соціально-економічних та екологічних проблем, які значною мірою, продовжують домінувати, незважаючи на спроби їх кардинального перегляду¹³. «Роль етичних норм в економіці, — зауважує А.М. Єрмоленко, — полягає в тому, щоб регулювати ринковий процес і запобігати відхиленням, зумовленим позаетичним правилам ринку». Більше того, саме етична координація є альтернативою і ринковим збоям, і збоям у системі державного втручання та державної регуляції ринку¹⁴.

---

¹¹ Ibidem.

¹² Єрмоленко, А.М. (2010). *Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи*. Київ, Лібра, 335-336.

¹³ Costanza, R., Cumberland J., Daly H., Goodland R., Norgaard R. (1997). *An Introduction to Ecological Economics*. Boca Raton, St.Luise Press: ISEE.

¹⁴ Єрмоленко, А.М. (2010). *Соціальна етика та екологія. Гідність людини — шанування природи*. Київ, Лібра, 343–344.

Саме соціально та екологічно орієнтований бізнес має стати основою підтримки та зростання громадянського суспільства, так само як і громадянське суспільство є основою розвитку соціально, етично та екологічно відповідального бізнесу, забезпеченого від тиску бюрократії чи державного здириництва. Знову ж таки, ефективність такої моделі продемонструвала Революція гідності, яка відбувалася як за безпосередньої участі представників бізнесу, так і за його опосередкованої підтримки. Те саме ми спостерігаємо у протистоянні окупації та забезпеченні обороноздатності країни.

Проте підтримка третього сектору з боку соціально відповідального має стати нормальним явищем, яке сприятиме як функціонуванню громадянського суспільства, так і ефективності економічної системи в цілому.

Тут можуть закинути небезпеку потрапляння громадських організацій в залежність від бізнесу. Але, по-перше, така залежність не є небезпечнішою, ніж залежність громадського сектору від грантів закордонних фондів чи від держави (а деякі представники громадянського суспільства обстоюють необхідність державного фінансування НУО). По-друге, така підтримка має здійснюватися у чітко визначеному законодавчому полі та за «кодексом честі», звісно, для громадськості неприпустимо брати кошти у «брудного» бізнесу, тобто бізнесу який не відповідає критеріям етичності, екологічності, соціальної відповідальності. Наприклад, в США громадські організації, що опікуються поширенням знань про здорове харчування серед дітей, відмовляються брати кошти на свої кампанії у «Макдональдс».

Варто також зауважити, що у Західній Європі та США громадські рухи у процесі свого становлення спираються на внутрішні фінансові джерела, які забезпечувалися потужними традиціями доброчинності та приватними фондами (наприклад, Фонд Форда чи Фонд Братів Рокфелерів).

В Україні ж становлення структур громадського накладається на економічну кризу, практичну відсутність національних приватних фондів та традицій підтримки неурядових організацій без втручання в їхню діяльність.

Як уже зазначалося, на Заході неурядові організації являють собою різновид приватних організацій, на які поширюється повага з боку суспільства і влади, як до будь-якої приватної справи. Водночас має місце чітке визначення понять прибутковості і неприбутковості, а комерційна діяльність неурядових організацій не оподатковується, якщо прибуток від неї спрямовується на статутні цілі організації — охорону природи, просвіту тощо. Прикладом може слугувати комерційна діяльність Світового фонду дикої природи (WWF).

В нашій країні практично був відсутній досвід ведення приватної справи, особливо у такій специфічній сфері, як управління неурядовими організаціями, мала й продовжує мати місце неврегульованість стосунків між державою і приватним сектором, немає чіткої грані між визначенням та оцінкою діяльності прибуткових і неприбуткових організацій. Ці обставини прямо або опосередковано позначаються на розвиткові й діяльності

третього сектору у напрямі їх самодостатності, оскільки вони по суті є приватними неприбутковими організаціями.

Важливо зазначити й те, що неурядові організації в суспільстві з усталеними правилами й традиціями демократії намагаються зберігати *позапартійний статус*. В Україні ж цей параметр становлення й діяльності структур громадянського суспільства часто-густо порушується, зокрема з наступних причин: неусталеність демократичних інститутів; політичні партії як тимчасові проекти; обмеженість джерел фінансування та брак ресурсів для забезпечення діяльності неурядових організацій. У тих випадках, коли партії створюють певні громадські проекти відповідно до потреби моменту (наприклад, під вибори), то ці проекти виявляються не тривалими й нежиттєздатними і зазвичай припиняють своє існування разом із припиненням фінансової підтримки з боку партії чи зміною політичної кон'юнктури. Іншими словами, такі проекти не здатні самостійно існувати, формувати власні цілі й досягати їх.

Упродовж останніх двох років намітилася тенденція до зміни в цих відносинах. Можна навести позитивні проклади взаємодії та співпраці неурядових організацій та державних інституцій. Частіше важливість цих структур та готовність співпрацювати з ними визнається окремими політиками чи державними діячами, а сама система чинить опір їхньому «втручанням» в «усталену» бюрократичну машину.

Варто також зауважити, що за умов загострення політичної боротьби (яка набуває в Україні перманентного характеру з 2000 р.) можна спостерігати своєрідне змагання між конкурентними політичними силами за ті чи ті структури громадянського суспільства, які за своєю природою, як уже зазначалося, є позапартійними. Так, скажімо, задля створення противаги активній громадянській позиції чи створення «ефекту громадянської підтримки» силами адмінресурсу тиражувалися організації на підтримку тих чи тих заходів влади, партій, політиків та їх участі у виборах. Прикладом можуть бути такі «громадські слухання» на підтримку рішень мера Києва Л. Чернівецького, організовані його ж адміністрацією, чи рухи на кшталт «Молодих регіонів» за часів Януковича.

Незважаючи на стрімке зростання чисельності структур громадянського суспільства, сам третій сектор досі не є достатньо структурованим, йому часто-густо бракує правової культури, організаційного досвіду, людських, фінансових, медійних ресурсів. Це негативно позначається як на розв'язанні проблем всередині громадських організацій і рухів, так і на їхніх стосунках із владою та суспільством. Вкрай недостатньою є взаємодія з місцевими громадами й органами місцевого самоврядування.

Говорячи про необхідність розвитку інститутів громадянського суспільства в Україні та їхньої участі у вирішенні суспільних проблем, слід взяти до уваги такі застереження:

- по-перше, має бути адекватна оцінка «третього сектору» з боку влади й населення, уникнення як надто високих очікувань від нього, так і його недооцінки;

• по-друге, необхідна критична самооцінка учасниками громадянського руху власної місії, дій, цілей і можливостей, що, зокрема, дозволить уникнути переадресування завдань, дублювання діяльності, сприятиме чіткішому визначенню власної ніші тієї чи тієї організації, асоціації чи руху в громадянському суспільстві та державі.

Віктор Козловський:

Виступи колег змусили мене коротко сфокусуватися на кількох питаннях:

1. Насамперед це питання щодо так званої еліти чи політичного класу. Відомо, що будь-які соціальні та політичні зміни неможливі без активної участі політичного класу. Зрозуміло, що належність до цього класу за умов демократичного політичного устрою не є сталою, оскільки завжди відбуваються горизонтальні й вертикальні переміщення активної частини суспільства, входження її до складу політичного класу, що часто супроводжується його трансформацією, переміщенням його елементів, а то й «відмиранням» певних його частин — відходом їх у політичне небуття. І це назагал цілком нормальна логіка політичного життя будь-якої владної групи, партії, еліти тощо. Постає цілком резонне питання — чи відповідає наша еліта чи політичний клас своїй місії — виробляти та впроваджувати у суспільне життя оптимальні рішення і, якщо в цьому є нагальна потреба, сміливо йти на ризик кроки, радикальні реформи задля трансформації суспільства, особливо за умов, коли відсутність таких реформ загрожує суспільству, його здатності до розвитку, самовідтворення? Як на мене, ми перебуваємо саме на цьому роздоріжжі, що вимагає від нас вміння швидко трансформувати інститути відповідно до стрімких змін сучасного світу, особливо з огляду на системну кризу, що охопила майже всі міжнародні інституції — правові, економічні тощо. Понад те, сучасний світ зробив ще один цілком реальний крок до масштабного військового протистояння, що може вийти за межі локальних конфліктів, які розгортаються на Донбасі та в Сирії. Сучасна еліта, якщо вона справді бажає відповідати своєму поняттю, мусить демонструвати великий набір «здібностей», наприклад, вміння проводити складні, вельми непопулярні реформи українського суспільства, йдучи при цьому на ризик втрати рейтингу на майбутніх виборах. Але і цього виявляється вже недостатньо — час вимагає дещо більшого, оскільки ми опинилися в епіцентрі світової кризи, що примушує політичних суб'єктів грати вельми складну партитуру задля відновлення світового порядку чи, можливо, встановлення нового порядку речей, який вочевидь буде не надто передбачуваним і, відтак, не надто безпечним. Наше суспільство і наш політичний клас опинилися в ситуації, яка гостро потребує сміливих рішень, які можуть мати неочікувані наслідки. Ми мусимо навчитися діяти у глобальному світі, який демонструє збільшення ризиків щодо загальної безпеки. Наразі всі ці нові виклики потребують від нашого політичного класу «об'ємного» погляду на

світ, а не плекання вузьких егоїстичних інтересів, чим представники цього класу займалися впродовж більш як двадцяти років незалежності. Чи є у нас еліта, або верхні верстви політичного класу, так званий Establishment? А якщо є, то чи відповідає це імперативам сучасності? Вочевидь у нас поки що відсутні надійні підстави характеризувати політичні угруповання, що змінюють одне одного на вітчизняному політичному олімпі, як еліту. І річ не у словах, а в суті справи — політичні сили, що завдяки нашій підтримці виборюють владу, керуються не стільки певними політичними цінностями, скільки груповими інтересами, вмотивовуваними боротьбою за економічне домінування в суспільному житті. Після Революції гідності поступово відбуваються зміни у цьому традиційному для нашого політичного класу тренді, але ці процеси оновлення відбуваються поки що вельми повільно.

Останні парламентські вибори свідчать про різновекторність тих політичних сил, що увійшли до ВР. З одного боку, до парламенту потрапили нові політичні сили, які докладають зусиль до того, щоб втілити вимоги Майдану, швидко реформувати суспільство, з іншого боку, вагома частина парламенту не бажає нічого змінювати, імітуючи «реформаторську активність». За таких обставин важко сподіватися на реформування суспільства у найближчі роки, це може тривати десятиліттями. Але чи є у нашому розпорядженні «запас часу» для того, щоб поступово, еволюційно змінювати суспільство, рухаючись крок за кроком, втілюючи якусь програму, розраховану на 10–15 років? Як на мене, такого часу у нас вже немає. Ми опинилися в цейтноті, часу катастрофічно не вистачає майже на все — на реформи, на зміну, хоча б відсотків на 50, політичного класу (а це питання вирішальне, оскільки ніякі структурні перетворення політичного і економічного життя самі по собі не здатні справді змінити суспільство без еліт, що відповідають цим новим вимогам), на те, щоб успішно, переможно завершити гібридну війну і повернути втрачені території. І це лише частина тих викликів, з якими ми зіткнулися. Наше суспільство опинилось у вельми драматичній ситуації — ми дещо запізно взялися до формування тих політичних інституцій та запровадження тих політичних практик, що мають суттєво наблизити нас до суспільства європейського типу. Відтак, ми мусимо формувати ці інститути та практики в рамках короткого проміжку часу — кількох років. Це завдання постає ще більш складним з огляду на те, що більшість європейських країн виборювали такі інститути, практики, норми й цінності вільного, демократичного життя впродовж тривалого історичного часу. У цьому контексті слід згадати і про Ренесанс, Реформацію, Просвітництво, Романтизм, і про релігійні війни та революції, і зрештою про дві світові війни, які мали жахливі наслідки для Європи, — всі ці події стали етапами становлення європейських демократичних інституцій. Зрозуміло, що без цих історичних подій сучасна Європа виглядала б зовсім інакше. Сучасному європейцеві важко уявити свій світ без цих базових історичних здобутків. Тож не дивно, що інші культурні світи європейці, попри всю свою політкоректність і мульти-

культуралізм, сприймають під кутом зору саме цих своїх здобутків. Особливо коли йдеться про європейську країну, яка хоча й нещодавно постала на політичній мапі світу, але попри цю свою «молодість» заявляє про свою належність до європейського простору.

Тож нашому політичному класу доводиться діяти «на марші», тобто швидко реформувати суспільство у європейському напрямі, змінюючи при цьому свої політичні орієнтири відповідно до європейських цінностей. Саме цього очікують від нас наші європейські партнери. Наш політичний клас змушений, нарешті, дотримуватися хоча б якихось ціннісних орієнтів — правого чи лівого гатунку, але все ж таки цінностей, а не діяти як флюгер, кожен порух якого цілковито залежить від тих політичних вітрів, що повівають на владних олімпіах. Значна частина політичного класу так і не зрозуміла вимог Майдану і продовжує ті самі політичні ігри, що вже повністю скомпрометували себе. Складається враження, що певні політичні сили намагаються зберегти «правила гри», цілковито дискредитовані в очах громадськості, але для цих політичних сил виглядають цілком прийнятними, «сучасними».

2. Ще одне питання, варте уваги. Цілковито очевидно, що політика є не найкращою сферою для виявлення моральних якостей людини. То яким чином ми можемо убезпечити себе від зловживань з боку політичних угруповань? Вочевидь ми мусимо виробити такі формально-правові вимоги, які б мінімізували вплив людської «недосконалості» на політичний процес. І це потрібно нам, суспільству, а не політичним силам, оскільки лише за наявності цих правових вимог суспільство може «вижити». Тож ми змушені створити такі правила, щоби, з одного боку, обмежити егоїстичні «апетити» політичних груп, а з іншого — примусити їх діяти задля суспільних інтересів. Це мають бути такі правила політичної гри, які б для нас, суспільства, унеможливлювали гру з «нульовою сумою». Такі базові правила найкраще втілюються у Конституції.

3. Ми повинні пам'ятати, що центральною проблемою конституційного процесу є відповідь на питання — для кого створюється Конституція? Хоч як це дивно, але цьому питанню не приділяють належної уваги, воно здається цілком очевидним. Але це не зовсім так. Я вважаю, що Конституція створюється не для того, щоб унормувати владні повноваження різних гілок влади, а перш за все з метою обмеження державної влади — обмеження, без якого суспільство, його громадяни, не можуть існувати як вільні суб'єкти. Конституція конче потрібна тому суспільству, яке не бажає ототожнювати свої інтереси, права і свободи з державними інститутами. Модерні суспільства захищають себе від зазіхань влади завдяки конституційній угоді. Ми ніколи не зрозуміємо сенсу конституційного ладу і, відтак, не перестанемо нескінченно переписувати Конституцію в надії, що новий варіант буде кращий за попередній, якщо будемо нехтувати центральною конституційною ідеєю — ідеєю захисту суспільства, громадян від владних зазіхань, від свавілля

влади. Державна влада, за умов відсутності таких «конституційно-захисних» процедур, обов'язково (стовідсотково!) перетворить суспільне життя на пекло. Лише під цим кутом зору має сенс займатися всілякими розподілами влади, визначенням структури та повноважень виконавчої влади, президента, парламенту, судової системи, прокуратури тощо. Всі ці державні інститути є нічим іншим, як «доповненням» до базової (захисної) функції Конституції. Чи відповідають запропоновані зміни до Конституції потребам суспільства? Вочевидь так, якщо ці зміни надають нам невіддільне право контролювати державну владу, змінювати її, якщо вона неефективна, причому змінювати швидко й цілком легітимно, без великих політичних потрясінь. Як свідчать два останні Майдани — 2004 і 2013–14 років, такі зміни потребували від громадян колосальних зусиль. В ім'я цих змін громадяни ризикували життям, йшли на смерть.

4. І нарешті питання щодо моральної якості наших політиків. Вітчизняна політична практика демонструє, що для безчесних людей будь-які формально-правові норми не є перепорою на шляху досягнення влади. Такі суб'єкти у будь-якому законі, формальній процедурі, віднайнуть ті «шпаринки», які уможливають для них прихід до влади. Так звана політична корупція у своїх виточках спирається на нашу моральну індиферентність, ба й нечутливість до неморальних вчинків. Ми рідко засуджуємо такі дії, і це стосується як повсякденного життя, так і наших оцінок вчинків політичних суб'єктів. Безперечно, ми не можемо і не повинні покладатися лише на моральні чинники оновлення політичного класу, це були б вельми наявні сподівання. У цьому процесі мають діяти правові й конституційні механізми, але без моральної «селекції» наших політиків ми обійтися ніяк не можемо. Політичні діячі, що схильні до нищих вчинків, не можуть репрезентувати наші інтереси у коридорах влади. Для цього ми повинні зберігати «як святиню» свободу слова, створювати й підтримувати розгалужену інформаційну мережу, яка б давала змогу поширювати інформацію про діяльність політичних суб'єктів, виявляти не лише факти економічної та політичної корупції, які підлягають карному переслідуванню, а й моральні якості наших політиків. Вони повинні усвідомлювати, що у демократичному суспільстві доступ до важелів влади автоматично переміщує людину в інший вимір — з приватного у публічний простір. І це цілком нормально. Політичні діячі мусять це розуміти і ставитись до цього як до неприємної, але цілком реальної ситуації свого політичного буття. Кому це не подобається, той не повинен іти в політику. Це вибір кожної людини — зберігати свій приватний статус, і тоді не треба «пхатися» у політику, або вибрати політичне поприще, що передбачає відмову від приватного життя, принаймні його суттєве обмеження. Громадянське суспільство має повне моральне право контролювати діяльність політиків, виявляти тих політичних діячів, що м'яко кажучи, не схильні дотримуватися моральних норм і полюбляють «грати без правил». І від нас залежить, як ми будемо оцінювати таку «гру». Нічого не зміниться, якщо ми будемо її сприймати

спокійно, пояснюючи ганебні вчинки політиків як певний «супровід» політичної боротьби, яка, мовляв, не може бути моральною. За такого «спокою» ми ще довго будемо копірситися у політичній корупції.

Попри всі негаразди, ми все ще зберігаємо підстави сподіватися на трансформацію суспільного життя, але часу для цього залишається обмаль. Без таких змін у нас мало шансів побудувати гідне суспільство й увійти до Європейської спільноти на правах повноправного суб'єкта, а не бідного родича, який безперервно звертається до заможних сусідів по допомогу. Треба пам'ятати, що слабким і немічним можуть поспівчувати, інколи допомогти, але ніколи не запросять до своєї спільноти як рівного партнера.

Леонід Фінберг:

Я хочу погодитися з доповідачами, які говорили про те, що в нас є шанс розв'язувати проблеми за рахунок того, що громадянське суспільство може тиснути на владу. Але коли починаєш аналізувати, як це відбувається, ти розумієш, що громадянське суспільство так само недосконале, як і еліти, про які ви говорили. Як у владі немає такої структури, де працюють зразкові люди, так само немає структури, де б зібралися досконалі члени громадянського суспільства. Пам'ятаємо фразу Станіслава Єжи Леца про те, що «кожна продажна дівка колись дівчинкою була». Складається враження, що це можна адресувати більшості з тих, кого ми сьогодні бачимо. Наприклад, як сьогодні існує видавнича справа, до якої я маю стосунок. Працюють державні видавництва, де виходять книги здебільшого давніх патріотів, які багато зробили для незалежності України, але вже давно не є письменниками. З іншого боку, є письменники, такі як Юрій Андрухович, Оксана Забужко, Кость Москалець, Юрко Прохасько та інші, які друкуються по всьому світу, але не мають доступу до тих державних ресурсів, де видають книжки із золотим тисненням і великими накладками. Є книги, що видаються за рахунок держави, — всі інші шукають якісь нові шляхи. Аналогічні приклади присутні у будь-якій сфері, де існує і старе, і нове. Як на мене, ключовим є вміння оцих структур нових волонтерів, нових рухів вести діалоги та нав'язувати нові форми взаємин громадянського суспільства і держави. Я не кажу, що в тих владних елітах є лише некомпетентні люди чи корупціонери. Там теж є свої білі, сірі та чорні. Можливо, позитивних і конструктивних людей там менше, ніж внизу, бо в силу різних причин громадянське суспільство набагато більше і має великий позитивний досвід останнього часу. Стало вже загальником говорити, про унікальний досвід під час і після Майдану, коли громадянське суспільство вже не сподівається на те, що влада колись дослухається, а починає тиснути. І ми знаємо чимало таких прикладів перемог. Мені здається, що зараз ключовий момент для нас всіх — навчитися перемагати, навчитися тому діалогу, в якому ми будемо закріплюватися і в правових нормах, і в стратегії діяльності суспільства. Цивілізовані відносини, які діють в євро-

пейських країнах, до яких вони йшли роками й роками, у нас повинні з'явитися досить швидко. Але це перевага, а не навпаки, це виклик.

Отже, висновок — необхідно підсилювати ті структури, які перемагають, пробувати визначати провідні напрямки активності (наприклад, верховенство права чи судова система), від яких дуже багато залежить, долучатися до процесів змін і шукати механізми розв'язання проблем. Причому швидкість, що її, як ви кажете, ми втратили, і час, потрібний для змін, ніхто, крім нас, не визначить. Саакашвілі не втратив час, але програв. І програв саме тому, що він поспішав. Він заради того, щоб перемогти, в ім'я хороших цілей, зокрема входження Грузії в Європу, порушував право, порушував Конституцію і зневажав соціальними інтересами певних груп, тому і програв стратегічно. І це не тільки вплив російських еліт — він програв і своєму народові. Немає істин на всі випадки життя. Знов-таки посилаючись на Станіслава Єжи Леца: «...треба вписуватися у впливові кола». У нас іншого шляху немає, ми повинні створювати ці впливові кола і мірою своїх сил тиснути. Вже є певні перемоги і вже є такі невеличкі островки, за які можна зачепитися. Вже є люди і у владних елітах, і в громадянському суспільстві, котрих не так легко зламати. В порівнянні з попередніми роками, коли були лічені дисиденти, сьогодні вже мова йде про тисячі і десятки тисяч людей. Отже, давайте перемагати.

Віталій Лях:

У рамках цієї дискусії видається доцільним залучити висновки з відомої праці лауреата Нобелівської премії з економіки Дугласа Норта (написаної ним у співавторстві) під назвою «Насилля і соціальні порядки» (2009). Там говориться про те, що є два типи держав: є природна держава, де домінує привілейована еліта, яка орієнтована на обмежений доступ до економічних і політичних ресурсів. Типовий приклад — це феодална держава, але не обов'язково. Ця система працює за рахунок ренти. Тиск влади іде зверху донизу, тобто маємо владну вертикаль з усіма її негативними наслідками.

А є другий тип держави, щодо якої кажуть, що вона штучна; вона заснована на угоді, її відповідним чином будують. Це країни з відкритим доступом до ресурсів. Такі країни, в яких домінує другий тип держави, є на сьогодні успішними, інші держави намагаються їх наздогнати. Цікавий момент полягає саме в тому, що не можна отак автоматично перейти від одного типу держави до другого. Перший тип — він природний, а отже, самодостатній. Тобто можна сказати, що змінити там щось досить важко. Можна лише щось покращити, але сама система від цього не змінюється. Деякі варіації там можливі, але, втім, все це один і той самий природний стан держави, де панує право сильного, а еліта живе за рахунок ренти.

Я згоден із тим, що казав, зокрема, Анатолій Миколайович Єрмоленко, — що у нас за радянської влади був феодалізм, і цікаво зрозуміти, чому так трапилось. Пам'ятаєте, тут Владислав Верстюк говорив, що коли в 1917-му

більшовики хотіли, проминувши капіталізм, одразу перейти до соціалізму, то власне це зробити якраз не вдалося. Бо справді буржуазія на той час була ще слабка і не змогла очолити соціальні перетворення. Щодо цього свого часу була полеміка між Плехановим і Леніним, де Плеханов, як ортодоксальний марксист, відстоював позицію, що у нас ще рано робити соціалістичну революцію, бо капіталізм ще не вичерпав свій ресурс, а Ленін доводив, що коли ми (більшовики) візьмемо владу у свої руки, то за десять-двадцять-тридцять років ми швиденько пройдемо той шлях, який Англія проходила десь за 200 років, оскільки ми знаємо, куди рухатись, якою є наша мета і т. ін.

Однак цей експеримент виявився провальним. Оскільки вся біда в тому, що при цьому не змінилася ментальність. Тут вже говорили про різні шляхи виходу з кризи і що для цього слід робити. Євген Головаха пропонував частіше посилати в еліту, наверх, людей знизу (насамперед саме представників середнього класу). Але мені здається, що питання й полягає в тому, якою мірою ці люди є носіями нової ментальності. Якщо ментальність людей не змінюється, то зрештою ми змушені будемо відтворювати попередній стан речей. Для прикладу, поставімо собі таке питання: якщо перемогло б повстання Пугачова, ким би він став? Звісно, він став би царем. Якби переміг той же Спартак, ким би він став? Зрозуміло, що імператором. Тобто напрашується висновок, що до того часу, поки не буде нової ментальності, не буде в головах нової моделі соціального порядку і відповідного інституційного облаштування, то нічого й не зміниться.

Тут-то і постає важка проблема для України — в тому плані, що, з одного боку, ми начебто перейшли до капіталізму, але з іншого — це тільки так здається: насправді в Україні капіталізму немає, оскільки успішний бізнес — це той, який «дахується». Тобто справжній капіталізм передбачає змагання: хто більш розумний, хто більш винахідливий, хто більше може чогось зробити — той і перемагає. А якщо підтримується не той, хто є більш конкурентоспроможним, або точніше, коли перемагає не той, хто більш розумний, а той, хто має підтримку з боку владної системи, то це та сама феодална система.

Тут є цікавий момент в тому плані, що, як пише Дуглас Норт, перехід до нового типу держави відбувається через змагання еліт — точніше, всередині самої еліти. Це своєрідне «перетягування ковдри» на себе. Тобто всередині однієї й тієї самої еліти з'являються люди, які вбачають інтерес в тому, щоб зробити систему іншою. Але питання знову ж таки зводиться до того, що, як я говорив раніше, коли в цієї нової еліти, яка хоче перетягти на себе ковдру, немає відповідної нової ментальності, то нового суспільства ми не отримаємо. Згідно з Нортом, маємо стрибкоподібний перехід від держави з обмеженим доступом до держави з відкритим доступом. Певною мірою цей перехід можна ототожнити з переходом до капіталізму і його нових інституцій, зокрема, і до нової системи цінностей, або до того, що Макс Вебер називав «духом капіталізму». (До речі, хтось колись на Верховній Раді навіть казав, що нам в Україні потрібно запровадити протестантську етику,

інакше нам капіталізму не побудувати. Це звучить як жарт, але дійсно на перших порах так воно й було — найуспішніші капіталістичні країни утворювалися там, де домінував протестантизм. Пізніше католицькі країни теж запозичили чесноти протестантської етики, і вони зараз уже переганяють у своєму розвитку ті північні країни, де був протестантизм.)

Однак питання засвоєння нових цінностей все ж залишається відкритим. Дуглас Норт також приділяє велику увагу культурі й системі цінностей при переході до суспільства з режимом відкритого доступу. Рональд Інглгарт, який упродовж тривалого часу досліджував тему цінностей і їхній вплив на суспільство, показав залежність успішності/неуспішності країн світу від домінування певного типу цінностей. Зокрема, в тих країнах, де домінують традиційні цінності виживання, переважає бідність і занепад. І навпаки, в тих країнах, де домінують цінності самореалізації, маємо економічний розвиток і відносно високий рівень життя.

Отже, розвиток капіталізму передусім пов'язаний із культивуванням свободи, свободи підприємництва і свободи самореалізації. Щоправда, на якомусь етапі державні інститути почали її всіляко обмежувати, аж до утворення своєїрідної «залізної клітки» (вислів Вебера). Але в надрах цього традиційного капіталізму, що домінував у період індустріалізму, ми бачимо зародження і прихід нового наступного соціального порядку: це — інформаційне суспільство. І от виявляється, що для цього нового, інформаційного суспільства потрібна знову якась інша ментальність. Цю іншу ментальність Мануель Кастельс визначає як «дух свободи». За аналогією з тезою Макса Вебера щодо протестантської етики як своєрідного «духу капіталізму» він каже, що ми маємо визначити «дух» інформаційного суспільства. Джерело цього нового духу він вбачає в цінностях руху Нових лівих, що мав місце в 1968–72 роках. Цей рух апелював до необмеженої свободи (коли їх питали, чи є у вас програма, відповідали: немає програми. На питання, чого ви хочете, відповідали: ми хочемо свободи. А що для вас значить свобода? Відповідають: забороняється будь-що забороняти). В цілому рух Нових лівих постав як щось таке незрозуміле, абсолютно спонтанне, без жодної раціонально обґрунтованої мети. Тобто для старої системи цінностей це взагалі незрозуміла річ. А втім, Кастельс говорить про дух студентських кампусів, що це і є та свобода, яка стала каталізатором розвитку інформаційного суспільства. Тобто без цього начебто даремного спалаху студентського руху, виявляється, ми не змогли б перейти до інформаційного суспільства.

Тому слід знову повернутися до теми нової ментальності, оскільки деякою мірою тут і для нас, філософів, мабуть, є певне завдання. Виявляється, що ми теж можемо щось зробити в контексті формування базових цінностей. Скажімо, формувати суспільну думку щодо свободи, робити наголос на тому, що нам потрібна нова ментальність, показувати, що є різні типи соціального устрою і на що ми маємо орієнтуватися. До речі, цікавий момент: країн із ринковою економікою у світі досить багато, а успішними серед них

є трохи більш як двадцять. Дуглас Норт з цього приводу каже таке: одні країни досить успішно зробили цей ривок у новий тип держави, а інші почали його копіювати або запозичувати. І коли вони почали копіювати, то це не приводило одразу до переходу, а іноді давало навіть зворотний ефект. Оскільки демократичні цінності й демократичні інститути послаблюють «природну державу». Тому те, що нам пропонують зараз західні країни: переймайте наші цінності, і ви матимете успішну країну, може не спрацювати. Тобто простий тиск із Заходу, що ви повинні боротися із корупцією, — мені здається, що результату тут не буде. Демократичні інститути без зрілого громадянського суспільства не будуть працювати.

Олексій Паніч:

Шановні колеги! Я, коли йшов сюди, був певен, що не виступатиму. Я прийшов тільки послухати. Але коли послухав, то зрозумів, що в мене складається кілька мікрореплік, і вони разом, наче драбинка, починають виглядати як одна репліка.

Я б почав з того, з чого сьогодні почав пан Анатолій Лой: з поняття еліти. Воно підступне тим, що в ньому є одночасно і оцінковий аспект, і безоцінковий. Можна тлумачити еліту як те, що є за фактом, і це насправді мені ближче; але є й спокуса сказати: «ось, ми, виходячи з якихось-то своїх філософських міркувань, знаємо, якою еліта має бути, і, якщо вона такою не є, ми її можемо судити в Гегелевому стилі, сказавши, що буття цієї еліти не відповідає її поняттю». Я так ніколи на еліту не дивився й не став би дивитися, але мене зараз зачепила оця формула — «коли еліта не відповідає своєму поняттю?». Спробуймо відповісти, але розтлумачимо при цьому еліту суто функціонально. Візьмімо найпростіше визначення еліти: «еліта — невелика верства людей у суспільстві, які безпосередньо долучені до ухвалення ключових політичних рішень». У цьому сенсі, коли владна еліта припиняє відповідати отакому безоцінковому поняттю еліти? Відповідь очевидна: коли ця еліта втрачає важелі влади й втрачає спроможність ухвалювати політичні рішення. У цьому плані, коли Карл Перший був заарештований і його судив британський парламент, оце була еліта, яка у своєму бутті вже не відповідала своєму поняттю еліти. Коли гетьман Мазепа, ще не позбувшись статусу гетьмана, позбувся реальних повноважень і був змушений тікати, оце був представник еліти, який вже не відповідав поняттю еліти.

Ближчий до нас приклад — це донецька регіональна еліта, яка двічі втратила свою відповідність поняттю еліти: вперше, коли ця еліта програла Україну, і вдруге, коли вона програла Донбас. Що тут цікаво — одна й та сама еліта програла Україну та Донбас з діаметрально протилежних причин. Україну вона програла, бо вийшла за рамки того, що, як виявилось, могло стерпіти українське громадянське суспільство. Вони перейшли ці невидимі межі й вже не змогли повернутися назад; ситуація виштовхнула їх за межі реального балансу політичних сил та воль. Це все було латентним,

цей баланс не виявляла навіть соціологія, але насправді він був присутній у суспільстві й вони його втратили. Натомість Донбас вони програли приблизно з тієї ж причини, з якої свого часу українська еліта прогала незалежність України у сімнадцятому столітті. Як українські гетьмани спробували погратися на суперечностях Москви та Варшави, так донецька еліта спробувала погратися на суперечностях Москви та Києва; зрештою, ці метропольні сили безпосередньо зіштовхнулися на території тої еліти, яка пробувала грати на їхніх протиріччях, й розчавили її. Тобто тут «донецькі» наштовхнулися вже на зовнішньополітичні обмеження.

Тепер я спробую, у цій системі координат, звернутися до нашої сучасної еліти. Але для цього треба пройти через Майдан, і тут моя репліка буде адресована Вахтангу Кебуладзе, який, за його словами, вибігав з Майдану щоразу як там з'являвся Олег Тягнибок. Ну от я собі уявляю: коли я першого грудня 2013 року стояв у двадцяти метрах від машини, під якою сидів кардинал Гузар, й на якій тоді стояли Кличко, Тягнибок, Протасевич, Качинський, Порошенко, Яценюк, Руслана і багато хто ще — я просто не зміг би вибігти звідти, бо довкола мене з усіх боків були сотні тисяч людей. Але й непотрібно було вибігати, бо насправді, коли донецька еліта, в особі Януковича, виштовхнулася з реального політичного центру, то на Майдані якраз-то виник альтернативний політичний центр, в якому були дуже різні сили, що раптом опинилися в одному векторі впливу: від Протасевича, від Європарламенту, до нашої парламентської опозиції й до тих, хто прийшов, вже тоді, вигукувати «Україна понад усе!» «Слава Україні! — Героям слава!» тощо. Я, до речі, ці вигуки підтримував ще тоді, тобто вони насправді лунали від самого початку. Як, зрештою, і політики там були від самого початку, а не підтягнулися вже після.

Цей альтернативний центр впливу став зерном, з якого згодом виросла нова влада, хоча в неї «вмонтувалася» переважна частина старої еліти (вже трошки на інших засадах). А ось тепер — чому ця еліта в нас така недолуга, як це виглядає на сьогоднішній день, як це може здатися ззовні. Повернімося ще раз до того, на чому «нарвалася» донецька еліта в Києві та в Донецьку. Річ у тім, що на нашу еліту шалено впливають абсолютно різнорідні зовнішньополітичні сили: Росія — з одного боку; ринки, які згортаються, з другого боку; Європейський Союз із третього боку; список можна продовжувати. На додачу до цього, всередині країни активна, «перегріта» частина громадянського суспільства також залишає еліті дедалі вужчий коридор маневру: адже там нарастають свої суперечності й дедалі менше таких питань, з яких навіть всередині цього активу можна знайти компроміс. І плюс до того — маємо ще величезну верству нашого суспільства, яка сповідує соціалістичний патерналізм; це, навпаки, дає еліті надто великий простір для політичного маневру, але за однієї умови: якщо еліта дотримується старого суспільного договору «ми вам даємо красти, а ви з нами ділитесь накраденим». Цей суспільний договір вже не діє, його економічна основа підірвана, але велика частина суспільства ще продовжує очікувати, що до нього можна повернутися.

Зважаючи на це, моя наступна репліка адресована Євгену Головасі: я б зовсім не брав за чисту монету оці показники недовіри до влади. Даруйте мені: коли владі не довіряє представник волонтерського руху — це одне; а коли владі не довіряє патерналістично налаштований пенсіонер, це зовсім інша недовіра, інші засади недовіри, інші очікування, від чого інакше виглядає той самий вектор впливу і тиску на еліту. Але ж пенсіонери, хай там як, — це найактивніший електорат, тож на них не можна не зважати, їм не можна не давати меседжи, без яких вони не проголосують! Тобто, коли людина каже «я не довіряю владі» і при цьому сидить та очікує, коли влада принесе їй на блюдечку з блакитною облямівочкою щось-то там, це зовсім інша недовіра, ніж коли я щось роблю й не можу довіряти владі, бо вона мені у моїй справі перешкоджає.

Віталій Лях: Але ж вони сходяться!

Олексій Панич: На недовірі вони сходяться, безумовно. Але вони очікують зовсім іншого, і в них абсолютно різні, взаємно несумісні умови того, коли ця недовіра може змінитися на довіру.

Повертаючись тепер до основної теми, «можновладці та суспільство», я сказав би так: те, що ми взагалі кудись рухаємося, навіть у тому темпі, в якому рухаємося, це вже диво — враховуючи, що політика є мистецтвом втримання балансу сил, а баланс сил в нас дуже викривлений з об'єктивних причин. Коли кажуть, що в нас «немає політичної волі на зміни», я б відповів так: «волі в нас вдосталь; але це політичні волі, а не політична воля; і ці політичні волі настільки різновекторні, що їхній підсумковий, вислідний вектор впливу дивно, що не дорівнює повному нулю». Дивовижно, що ми взагалі пройшли той шлях, який пройшли за останній рік, і я категорично не погоджуюсь із тим, що тут казали про відсутність змін; я б натомість стверджував, що за один лише останній рік в нас відбулося більше реформ, ніж за попередні двадцять.

Наостанок додаю позитиву. Дякую Володимирі Ляху, який вже порушив тему багатоукладності, я якраз цим хочу завершити. Є ще один вимір нашої багатоукладності, без якого не можна розглядати оцей от зріз «можновладці та громадянське суспільство»: це управлінські та організаційні структури, які можна поділити на три типи. Система, яку будував Янукович — це була класична «веберівська» бюрократія: вертикальна, з одним центром впливу, і вона вже була неадекватна реальній політичній та економічній складності ситуації в країні. Вона не могла втримати цю ситуацію без насильства. Зрештою, це те саме, на чому розвалився Радянський Союз, з його Держпланом і Агпромом. Більш розвинений, гнучкий тип — це тип франшизи: коли замість жорстко централізованої управлінської структури встановлюється та поширюється певний стандарт. Наприклад, у нас політичні партії — це франшизи: якась бізнес-група купує собі місцевий осередок певної партії, й під цією франшизою вони далі обстоюють власні бізнес-інтереси. Це більш децентралізована система, хоча в нас вона, до речі, обертається якраз

неофеодалізмом: частина еліти, взявши собі політичний бренд «на відкуп», надалі сприймає його як власну «вотчину», хай би яких формальних правил вона мала дотримуватися на рівні «фасаду».

Але, на щастя, активна частина нашого громадянського суспільства — це ще інший й більш передовий тип самоорганізації, який професор Карин Кнор Цетина (Karin Knorr Cetina) називає «комплексними глобальними мікро-структурами». У цьому сенсі, наше громадянське суспільство, яке тисне на владу, оперує системами самоорганізації принципово іншої генерації й новішими, ніж ті важелі управління, якими користується сама влада. Це дає підстави для оптимізму, бо історично громадянське суспільство не може не виграти у цьому протистоянні, його тиск на владу не може не бути бодай частково ефективним. Проблема лише у тому, якими темпами це буде рухатися.

Олег Білий:

З Вашого дозволу я скажу кілька слів і потім ми продовжимо дискусію. Загалом я коротко спинюсь на одному питанні. Це питання виходу із зачарованого кола зміни соціальних структур. Свого часу П'єр Бурдьє показав, що соціальна структура — це найбільш консервативна річ, те, що зазвичай позначається такими дефініціями і поняттями, як узвичаєння доби, влада, ментальність. Вони діють, працюють, і складається враження, що вихід, як сьогодні наголошував Віктор Козловський, з цього зачарованого кола законним шляхом здається майже неможливим. І це справді так. До речі, еволюція філософських уподобань Мішеля Фуко — від концепції, згідно з якою влада закодована у формулах знання, до філософії політичного суб'єкта показує, що вихід існує. Структури, за влучним популярним висловом доби французької студентської революції 1968 року, не виходять на вулиці. Але на вулиці завжди виходять люди, індивіди. Тобто не можна прогнозувати революцію, не можна прогнозувати зміни, це розвивається стохастично. Закон революції неможливо вивести. Один мій добрий знайомий, відомий український кібернетик, який, на жаль, вже пішов від нас, Олег Тозоні, навіть вигадав такий оксюморон, як передчасна революція. «Передчасна революція» — характерний для раціональності точних наук фантазм. Аналогічну ідею подибуємо у «некровожерливого» марксиста Георгія Плеханова. Його історичне планування цілком перекреслила російська революція 1917 року.

Останній Майдан засвідчив, як засвідчують усі революції, дієвці революційної творчості є носіями нових уявлених інституцій. Це не лише нова свідомість, це нескінченне творення і самовідтворення соціальних структур, стратегій спілкування, що постає з магми конфліктного діалогу. В історії постійно виникають ситуації, коли творення переходить у зіткнення із зачарованим колом панівних самовідтворюваних соціальних структур. Власне, у нас, в Україні це й відбулося. І в цьому сенсі я хотів би звернути увагу, що саме ця здатність творити отакі соціальні структури — в основі

усіх глибоких національних революцій. Проте не національних соціальних революцій не буває. Вони всі маркуються особливостями того чи того національного утворення. Можна говорити скільки завгодно про їхній характер, але революції передбачають творення національної держави. Чи то Американська, Нідерландська, Французька революції чи то Англійська. Заторкуючи це питання, я хотів би згадати тотальний неуспіх спроб законного шляху виходу з зачарованого кола соціальних структур. Каталонія і Шотландія прагнуть іти законним шляхом. Але вони досі не мають національної держави. Наголошую, революція — це насамперед тиск на основі реалізації права на повстання, у тому числі фізичний тиск, символом якого може бути «коктейль молотова». Цей символ — неодмінне знаряддя рушійної сили історії. Інституційна фантазія, яка зараз втілилася у волонтерському русі, в інших самоорганізованих структурах, зокрема й таких, як Правий сектор, і є сподіванням на соціальні зрушення в Україні, які можуть привести до утвердження нових цінностей, є основою саморозвитку суспільства. Ця основа спонукає нас до солідаризації з новітніми соціальними проектами. Марними є очікування, що в якийсь дивний спосіб усталені соціальні структури олігархічного посткомуністичного тренду не будуть самовідтворюватися і займуться самоскасуванням.

Вахтанг Кебуладзе:

Мені здається, що нам насамперед варто було би подумати про поняття, якими ми намагаємось описувати сучасні події. Адже, як на мене, тут не працює звична для нас термінологія. Дозволю собі кілька прикладів.

По-перше, чи можна, наприклад, обидва Майдани називати революціями. Щодо другого Майдану ми використовуємо дуже красиву та сповнену для багатьох із нас важливим емоційним і моральним змістом метафору «революція гідності», але насправду за багатьма ознаками відбулася подія, яку ми не можемо назвати традиційним терміном «революція».

По-друге, щодо національної держави. Тимоті Снайдер казав, коли виступав в Могилянці, що Україна опинилася в складній ситуації, оскільки ми формуємо свою національну державу, коли зрештою історія національних держав у Європі завершується. Адже Євросоюз, до якого ми сьогодні прагнемо, — це часткове розчинення національних держав у наднаціональній єдності. І на тлі цього варто замислитися про ті європейські народи, що так і не здобули власної державності. Так, каталонці не мають власної держави. Та чи не успішніші вони за українців? Існує не лише Каталонія зі столицею Барселона, є культурно-історичне поняття «каталонські країни», яке охоплює весь південний схід сучасної Іспанії, включно з Балеарськими островами. І там жити дуже добре, незважаючи на те, що це не окрема держава. Але, з іншого боку, ми знаємо, що історія створення сучасної Європи — це історія створення демократичних національних держав. Отже, перед Ук-

раїною постає дуже складне завдання — завершити формування власної національної держави й водночас остаточно увійти або повернутися до європейської цивілізації.

По-третє, маємо проблему не так з поняттям «громадянське суспільство», як із його функціонуванням. Майдан і війна з Росією спровокували виникнення великої кількості інституцій громадянського суспільства. Але що з ними наразі відбувається? Попередні спікери говорили про експансію життя до владних стосунків? І наслідки цього нам дуже добре відомі — корупція, телефонне право тощо. Це, на жаль, залишилося і зараз. Проте водночас відбувається і зворотний процес, коли інститути громадянського суспільства перебирають питомі функції держави, наприклад, постачання армії. А можновладці лише радіють з цього, адже їм нічого не треба робити, окрім красти. Але тоді громадянське суспільство зраджує саме себе. Воно не тисне на державну владу, а просто перебирає її функції і в такий спосіб також гальмує розвиток держави.

Коли держава рекрутує їх і вони починають за гроші чесно й ефективно працювати на неї — це добре. Але коли волонтери безоплатно виконують функції держави, а можновладці продовжують красти, це призводить до деградації і державної влади, і громадянського суспільства.

Анатолій Лой:

Вахтанг Кебуладзе говорив, що в Європі історія національних держав уже завершується, а в Україна ця історія порівняно нещодавно лише розпочалась.

Але нині ми маємо нове велике переселення народів в Європу. Рахунок мігрантів пішов на мільйони. Ми ще не знаємо, чим усе це обернеться у майбутньому. Вже нині спостерігаємо спалах націоналізму. У Бельгії фламандці, в Іспанії — каталонці вголос заявляють про наміри домогтися створення національних держав. У Німеччині баварці взагалі не відносять себе до німецької спільноти. Цілком імовірно, що відбудеться повернення до первісного проекту єдиної Європи. Я маю на увазі проект Європейського Союзу, що обговорювався у 80-ті роки ХХ століття. Він передбачав, що це буде союз держав, регіонів і міст. Я добре пам'ятаю шпальти «Frankfurter Allgemeine Zeitung», на яких обговорювалися ці проекти. Проект так і залишився лише проектом. Отже, нині фактично маємо союз європейських держав. За первісного проекту, який передбачав самостійність регіонів, Каталонія, наприклад, могла б отримати статус, який, імовірно, знецінив ідею виходу Каталонії із складу Іспанії. Каталонія як регіон могла б отримати своє особливе місце в Євросоюзі. У процесі свого формування Європа склеювалася із шматків. Тож, можливо, з огляду на процеси, що наразі розгортаються в Європі, доведеться повернутися до первісного проекту, який було відкинuto.

Матеріал одержано / Received 15.02.2016

Білий, Олег (модератор) — доктор філологічних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Лой, Анатолій — доктор філософських наук, член редколегії часопису «Філософська думка».

Бистрицький, Євген — доктор філософських наук, в. о. завідувача відділу філософії культури, етики та естетики Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАНУ. Царина наукових інтересів — теорія філософії та філософська герменевтика, теорія пізнання, філософія культури, політична філософія.

Верстюк, Владислав — доктор історичних наук, заступник голови Українського інституту національної пам'яті, Заслужений діяч науки і техніки України.

Гардашук, Тетяна — доктор філософських наук, старший науковий співробітник відділу філософських проблем природознавства та екології Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Головаха, Євген — доктор філософських наук, завідувач відділу історії, теорії і методології соціології, заступник директора Інституту соціології НАН України, головний редактор часопису «Соціологія: теорія, методи, маркетинг».

Єрмоленко, Анатолій — доктор філософських наук, професор, заступник директора з наукової роботи, завідувач відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С. Сковороди НАН України.

Кебуладзе, Вахтанг — доктор філософських наук, доцент кафедри філософії філософського факультету Київського національного університету ім. Тараса Шевченка

Козловський, Віктор — кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та релігієзнавства Національного університету «Києво-Могиланська академія».

Панич, Олексій — доктор філософських наук, кандидат філологічних наук, провідний науковий співробітник науково-видавничого об'єднання «Дух і Літера». Сфера наукових інтересів — історія західноєвропейської філософії та культури, епістемологія, історія російської літератури XIX сторіччя.

Фінберг, Леонід — соціолог, дослідник культури, директор Центру досліджень історії та культури східноєвропейського єврейства, головний редактор видавництва «Дух і Літера» Національного університету «Києво-Могиланська академія» (НаУКМА).
